

فہرست

آثارِ خطمی شیخ مفید

»

کتابخانہ اہل بیت اللہ العظیمی رضوی (فلا)

قم

حسین یحییٰ

رضامختاری

تبریح اسم و لفظ

فہرست

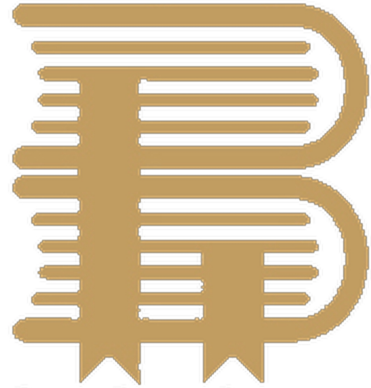
آثارِ حطمیٰ شرح مفید

کتابخانہ ابن اللہ العظیمی امرتسری (۲۰۰۷ء)

۲۰

حسین شمیمی

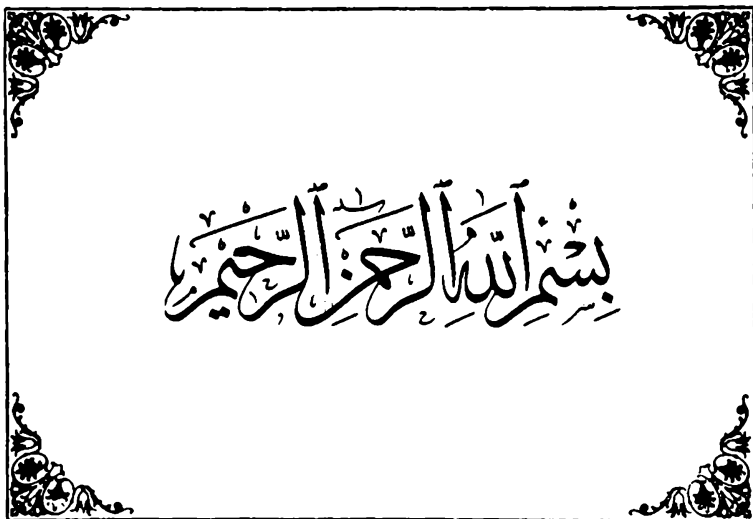
رضا مختاری

سماجنا زعمی
مفتی آیت الله العظمیٰ محمد تقی

شناسنامه کتاب

- نام کتاب: فهرست آثار خطی شیخ مفید در کتابخانه آية الله العظمیٰ مرعشی نجفی
- نویسنده: رضا مختاری ، حسین شفیعی
- ناشر: کتابخانه آية الله العظمیٰ مرعشی نجفی (قدہ)
- حروفچینی: میلاد
- چاپ: صدر
- تاریخ انتشار: ۱۴۱۳ - چاپ اول
- تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بسم الله الرحمن الرحيم

کتابشناسی و نسخه شناسی کتابهای دستنویس اسلامی و تنظیم فهرست دقیق آنها کاری بس دشوار و نیاز به تخصص و تجربه فراوان دارد. از سوئی نیاز روزافزون محققان و اندیشمندان جهت دسترسی سریع به منابع و مآخذ موجود و ظائف مسئولان مراکز تحقیقاتی بویژه کتابخانه‌هایی را که دارای گنجینه‌های نفیس و بزرگ اسلامی هستند دو چندان ساخته است. از سوی دیگر متأسفانه بنا بر عللی که جای بحث آن در این مختصر نیست کار شناسائی کامل نسخه‌های خطی در کشور اسلامی ما نه تنها به انجام نرسیده است بلکه طبق یک برآورد که از سوی صاحب نظران ارائه می‌شود نیمی از آثار بر جای مانده از دانشمندان متقدم و متأخر در کتابخانه‌های عمومی و خصوصی که از آفات زمان مصون مانده تاکنون فهرست نشده است.

اکنون که ضرورت این مهمّ بتدریج آشکار می‌شود، این کتابخانه بمنظور تحقّق بخشیدن به آرمانهای بنیانگذار و مؤسس خود مرجع عالیقدر فقید شیعه حضرت آیه الله العظمی مرعشی نجفی قدس سرّه الشریف لازم می‌داند تا از هر کوششی در حدّ توان دریغ ننموده و با برپائی نمایشگاههایی در مقاطع مختلف از ذخائر فرهنگی و اسلامی و یا با انتشار فهرست‌های گوناگون گام مؤثری را جهت

اشاعه فرهنگ و معارف اسلامی بویژه احیای تفکر شیعی بردارد.

کنگره هزاره شیخ بزرگوار مفید اعلی الله مقامه الشریف فرصت مناسبی است که کتابخانه با ارائه فهرست حاضر که با تلاش پیگیر و مستمر دانشمند ارجمند جناب حجة الاسلام آقای رضا مختاری و همکار محترم ایشان فاضل گرامی آقای حسین شفیعی آماده گردیده می تواند بهمین مناسبت تقدیم علاقمندان نماید. با تشکر از ایشان که در اندک فرصت این کار فنی را بخوبی به انجام رسانیده اند ذکر این نکته را ضرور می داند که آثار معرفی شده در این دفتر برگرفته از بیست جلد فهرست کتابهای خطی کتابخانه که تاکنون چاپ شده می باشد، بدیهی است که در میان دو سوم دیگر کتابهای خطی موجود کتابخانه که تاکنون فهرست نشده آثار دیگری از شیخ وجود دارد و انشاء الله در فرصتی دیگر به معرفی آنها در دفتر دوم پرداخته خواهد شد. والسلام.

سید محمود مرعشی نجفی

متولی و سرپرست کتابخانه و واحدهای تابعه

بسم الله الرحمن الرحيم

مقدمه

أَبْنَ الْفَوَادِ النَّدْبُ غَيْرَ مَضْعَفٍ   أَيْنَ اللِّسَانِ الصَّعْبُ غَيْرَ مُقَلَّلٍ
كَمْ قَدْ ضَمَمْتَ لِدِينِ آلِ مُحَمَّدٍ   مِنْ شَارِدٍ وَهَدَيْتَ قَلْبَ مُضَلَّلٍ
يَا ثَاوِيًّا وَسَدْتَ مِنْهُ فِي الثَّرَى   عَلَّمَا يَطْوُلُ بِهِ الْبِقَاءُ وَإِنْ بُلِي
مَا كُنْتُ، قَبْلَ أَرَاكَ تُقْبِرُ، خَائِفًا   مِنْ أَنْ تُوَارِيَ هَضْبَةً بِالْجَنْدَلِ
مَا خِلْتُ قَبْلَكَ أَنْ خُدْعَةَ قَائِمٍ   تَلِيحُ الْعَرِينِ وَرَاءَ لَيْثٍ مُشْبِلِ
أَوْ أَنْ كَفَّ الذَّهْرَ بِقَوِي بَطْشُهَا   حَتَّى تَنْظَرَنِي فِي ذُؤَابَةِ بَدْبُلٍ^(۱)

- از آن دل پر توان و دانای تو که هیچ ناتوانی نمی شناخت و از آن زبان نیرومند و رسایت که هیچ سستی نمی گرفت، پس از تو، از کجا و از که باید نشانه جست؟
- ای درگذشته بزرگ! تو چه بس دلیلها که از هر سوی برای إحيای دین آل محمد گردآوری و چه بس دلهای گمراه گشته را به راه بازگرداندی.
- ای در دل خاک آرمیده! تو آن درفش افراشته و به جاودانگی پیوسته ای، که هیچگاه گذر روزگاران نیاردت فرسود.
- پیش از آنکه بنگرم که تو را به خاک می سپارند از این بیم نداشتم که روزی کوهی را با

خاک و سنگریزه بتوانند پوشید.

- پیش از درگذشت تو در پندارم نمی‌گذشت که دامگزاران بتوانند به سوی گناب

شیران در کنار بچه خویش خفته دست یازند.

- آری، نمی‌یارستم پنداشت که دست روزگار آن توان بیابد که در قلّه دماوند^(۲) آویزد

و آن را واژگون ساختن تواند!^(۳)

ابیات بالا از قصیده بلند شاعر بزرگ شیعی ابوالحسن مهیار دیلمی در رثای «مشعل بزرگ هدایت و ابلاغ»، «معلم امت»، «ستیغ افراشته حق و فضیلت»، «مرزبان بزرگ حماسه جاوید» و «دجله پر خروش عقل و اندیشه»^(۴) ابو عبدالله محمد بن محمد بن نعمان بغدادی معروف به شیخ مفید است که در آثارش قوت استدلال، شیوایی بیان، تحقیق، تتبع، سوز درونی و غیرت دینی موج می‌زند و مایهٔ اعجاب می‌شود.

از این دانای بزرگ سخت کوش میراث علمی عظیمی بر جای مانده که بخش عمده‌ای از آن به دست ما رسیده است. و این همه، نتیجه کار مداوم و بهره‌وری از الطاف خاص حضرت وصی و فرزند بزرگوارش حضرت بقیه الله (سلام الله و صلواته علیهما) بوده است.

ابویعلی جعفری داماد شیخ مفید در باره‌اش گفته است:

ما كان المفيد ينام من الليل إلا هجمة، ثم يقوم، يُصلي أو يُطالع أو يدرس أو يتلو

۲- در اصل، «تذليل» است از کوههای معروف عرب، در ترجمه به جای آن، «دماوند» گذاشته شد.

۳- «حماسه غدیر» ص ۳۵۳ - ۳۵۴.

۴- تعبیرهای داخل گیومه همگی برگرفته از جناب استاد محمدرضا حکیمی است در کتاب «میر حامد حسین».

القرآن. (۵)

- مفید بجز پاسی از شب نمی خفت، آنگاه بر می خاست و نماز می گزارد یا مطالعه یا تدریس می کرد، یا قرآن می خواند.

امسال هزارمین سال درگذشت این مُصلح الهی است. به همین مناسبت، حدود دو سال پیش، به امر مقام معظم رهبری آیه الله خامنه‌ای (دام ظلّه العالی) مقرر شد کنگره جهانی هزاره شیخ مفید به سال ۱۴۱۳ (امسال) در قم برگزار شود. و مسؤلیت برپایی آن را اساتید محترم حضرات حجج اسلام آقایان: امینی، استادی و مسعودی برعهده گرفتند. چند ماهی پیش، استاد گرامی حجة الاسلام و المسلمین استادی - که بیشترین کارهای مقدماتی کنگره را تاکنون انجام داده‌اند - و نیز حجة الاسلام و المسلمین سید محمود مرعشی سرپرست کتابخانه مرحوم آیه الله العظمی مرعشی (طیب الله رمسه) به بنده فرمودند که فهرست آثار موجود شیخ مفید در کتابخانه مذکور را بنویسم. با اینکه این پیشنهاد مصادف با ایام درسی حوزه علمیه و اشتغال به تحصیل، و از سوی دیگر در فهرست نگاری بضاعت مزجاة بود، به لحاظ حقوقی که این دو بزرگوار بر بنده دارند، چاره جز امتثال ندیدم و بناچار پذیرفتم، و برغم میل باطنیم به فهرست نگاری، به کار مشغول شدم که اثر حاضر نتیجه آن است.

در اینجا تذکر چند نکته سودمند و بلکه لازم است:

(۱) کتابخانه دارای بیش از بیست و پنج هزار نسخه خطی است که تاکنون تنها هشت هزار نسخه آن در بیست جلد - در هر جلد چهارصد نسخه - فهرست شده است. بنای کار ما - به دستور سرپرست محترم کتابخانه - صرفاً معرفی نسخه‌هایی بود که شناسایی، و در این بیست جلد فهرست شده است، و طبعاً در میان انبوه

نسخه‌های فهرست نشده، کتابهایی از شیخ مفید وجود خواهد داشت که هنوز شناسایی نشده است. تنها سه مجموعه خطی که در فهرست بیست جلدی معرفی نشده و فاقد شماره است در این اثر معرفی شد. همچنین تاکنون دو جلد فهرست از نسخه‌های عکسی کتابخانه - در هر جلد پانصد نسخه - منتشر شده که هیچیک از آثار شیخ مفید در میان آنها نیست؛ ولی در بین نسخه‌های عکسی فهرست نشده به یک نسخه «اقسام مولی فی اللسان» تألیف شیخ مفید برخوردیم که در کتاب حاضر آن را معرفی کرده‌ایم.

(۲) روش این فهرست ذکر نام کتابها و رساله‌ها به ترتیب حروف الفباست و مشخصات کتابشناسی و نسخه شناسی هر اثر ذیل نام صحیح و با مشهور آن ذکر، و از عناوین دیگر به عنوان مذکور ارجاع شده است.

(۳) مجموعه‌هایی که دارای بیش از یک اثر از شیخ مفید است، در نخستین معرفی، نسخه‌شناسی کامل آنها ذکر شد، و - برای پرهیز از تکرار - در موارد بعدی به حد لازم نسخه‌شناسی اکتفا، و به ذیل عنوانی که نسخه شناسی کامل آنها آمده ارجاع شد. مثلاً به دنبال نسخه شناسی بسیاری از آثار، این عبارت دیده می‌شود:

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

یعنی مشخصات کامل نسخه‌شناسی اثر مورد نظر به هنگام شناساندن نسخه‌های «أجوبة المسائل الصاغانية» ذکر شده است.

(۴) گاهی آغاز نسخه‌ها بیش از حد معمول در فهرست‌نگاری نقل شده است و این بدان علت بوده است که آغاز آن آثار بهتر از هر سخن دیگری محتوای آنها را تبیین می‌کرده است.

(۵) هر جا بطور مطلق «فهرست کتابخانه» ذکر شده، منظور فهرست بیست جلدی همین کتابخانه تألیف جناب آقای سید احمد حسینی اشکوری است.

۶) در این فهرست، نسخه‌های متعدد یک اثر به ترتیب شماره‌ثبت در کتابخانه معرفی شدند. جهات دیگر، مثلاً نسخه شماره ۷۸ پیش از شماره ۲۴۳ شناسانده شد با اینکه شماره ۲۴۳ قدیمی‌تر و ارزنده‌تر است.

۷) مجموعه‌هایی که حاوی بیش از یک اثر از شیخ مفیدند، هر یک از آثار ضمن آنها در جای طبیعی خود معرفی شد، نه به لحاظ چگونگی قرار گرفتن در مجموعه.

۸) آثار موجود شیخ مفید کلاً حدود ۴۵ عنوان است که - همچنانکه می‌بینید - ۳۲ عنوان آن در کتابخانه هست. تازه، این ۳۲ عنوان بجز آثاری است که خود آنها امروزه در دست نیست ولی چکیده یا بخشی از آنها در ضمن آثار دیگران در دست است، مانند «المسألة الکافیة» و «التذکره بأصول الفقه» که بخشی از اولی در «بحارالأنوار» (مجلد هشتم چاپ قدیم) و چکیده دومی در «کنز الفوائد» کراچکی (ج ۲، ص ۱۵ - ۳۰) آمده، و نسخه‌های «بحارالانوار» و «کنز الفوائد» هم در کتابخانه موجود است.

بنابر این عمده آثار شیخ مفید در این کتابخانه هست. افزون بر اینکه برخی از نسخه‌های خطی کتابخانه، قدیمی‌ترین نسخه موجود شناخته شده آثار مفید به شمار می‌آیند مانند نسخه شماره ۱۱۴۴ «الإرشاد» مورخ ۵۶۵، و تعدادی از رساله‌های ضمن مجموعه شماره ۲۴۳.

۹) در نگارش این فهرست از دو کتاب فراوان استفاده شد: یکی فهرست بیست جلدی کتابخانه؛ و دیگری «آثار موجود شیخ مفید» نوشته جناب آقای شیخ محمد مهدی صباحی.

۱۰) به سه کتاب «رجال نجاشی»، «فهرست شیخ طوسی» و «معالم العلماء» ابن شهر آشوب، فراوان ارجاع داده شد. «رجال نجاشی» مورد مراجعه چاپ دفتر انتشارات اسلامی است که بهترین چاپ آن محسوب می‌شود. و از «فهرست شیخ»

چاپ نجف، و نیز «معالم العلماء» چاپ نجف استفاده شد که شرح حال شیخ مفید در آنها - به ترتیب - درص ۱۵۸ و ۱۱۳ - ۱۱۴ آمده است، و در جای جای ارجاعات به این دو کتاب، از ذکر شماره صفحه - به جهت اختصار و نیز عدم لزوم - خودداری شد.

فرجام سخن اینکه : دوست فاضل روحانی جناب آقای شیخ حسین شفیعی، دست نوشته‌های آشفته و درهم مرا ویراستند و آن را با خط زیبای خویش از سواد به بیاض آوردند و در حقیقت، این اثر ناقابل تألیف مشترک هر دوی ماست. از این دوست دیرینه بسی سپاسگزارم و خود را مدیون لطف بی شائبه ایشان می‌دانم. و به روان پاک آیه الله العظمی مرعشی، که این کتابخانه عظیم را با عمری تلاش پی‌گیر و تحمل مرارتها و مشقتها بسیار بنیان نهاد، درود می‌فرستم.

رضا مختاری

نیمه شعبان المعظم ۱۴۱۳ هـ ق

۷۱/۱۱/۱۸ هـ ش

(۱)

«أجوبة المسائل السروية»

در رجال نجاشی و نیز فهرست شیخ طوسی از این رساله، با این نام و مانند آن یاد نشده است؛ ولی ابن شهر آشوب در معالم العلماء با نام «المسائل السروية» از آن یاد کرده است. شیخ آقا بزرگ تهرانی هم عنوان «جوابات المسائل السروية» بر آن نهاده («ذریعه» ج ۵، ص ۲۲۲)، و از عنوان «المسائل السروية» به آن ارجاع داده است («ذریعه» ج ۲۰، ص ۳۵۱).

نجاشی به هنگام یاد کردن کتابها و رساله‌هایی مانند این رساله تعبیر «أجوبة...»، «جوابات...» و «المسائل...» به کار برده است مانند:

- «الأجوبة عن المسائل الخوارزمية» (ص ۴۰۲)؛
- «جوابات أبي جعفر القمي» (ص ۴۰۰)؛
- «جوابات أبي الحسن النيسابوري» (ص ۴۰۰)؛
- «جوابات مسائل اللطيف من الكلام» (ص ۴۰۰)؛
- «جوابات أهل الدينور» (ص ۴۰۰)؛
- «جوابات أهل الموصل في العدد والرؤية» (ص ۴۰۱)؛

- «المسائل الصاغانية» (ص ۳۹۹)؛

- «المسائل الحرّاتية» (ص ۴۰۲)؛

- «المسائل الواردة عن أبي عبدالله محمد بن عبدالرحمن الفارسي...» (ص ۴۰۲).

ولی نگارنده، در عنوان این رساله و همانند آن تعبیر «أجوبة...» به کار برده‌ام و از عنوان «جوابات...» و «المسائل...» به «أجوبة...» ارجاع داده‌ام. البته تعبیراتی مانند «المسائل السروية» و «المسائل الصاغانية» چندان دقیق و خالی از نوعی مجاز نیست، زیرا آنچه تألیف شیخ مفید است جوابهای این مسائل است نه خود آن. و خود شیخ مفید هم در کتاب «جمل» (ص ۷۳، چاپ جدید) از اینگونه آثارش با عنوان «الأجوبة عن المسائل...» یاد کرده است.

محتوای «أجوبة المسائل السروية»، یازده سؤال «شریف فاضل» از ساری ایران و پاسخهای شیخ مفید به آن سؤالهاست. مراد از «شریف فاضل» بدرستی دانسته نیست ولی شیخ مفید از وی به بزرگی یاد کرده است. این سؤالها که بیشتر کلامی است، و برخی هم صبغه کلامی دارد در باره این امور است: رجعت و متعه، اشباح و خلقت ارواح، حقیقت ارواح و حقیقت انسان، مراد از حیات شهید پس از شهادت در آیه لا تحسبن...، عذاب قبر، جبر، اختلاف فقها، عدم تحریف قرآن، ازدواج دختر حضرت وصی (علیه السلام) با عمر، خروج مرتکب کبائر از جهنم.

شیخ مفید در این اثر، برخی از دیگر آثارش را نام برده است که البته از جهات مختلف برای بررسی آثار و حیات وی مفید است. مثلاً در پاسخ سؤال هشتم می گوید:

الف) «وقد أُجِبْتُ عن كثير من الأخبار المختلفة في مسائل ورد علي بعضها من نيسابور»؛

ب) «و بعضها من الموصل»؛

ج) «و بعضها من فارس»؛

د) «و بعضها من ناحية تُعرَف بمازندران...»؛

ه) «و أودَعْتُ في كتاب التمهيد أجوبة عن مسائل مختلفة...»؛

(و) «وذكرتُ مثل ذلك في كتاب «مصايح النور في علامات أوائل الشهور»؛
 (ن) «وأجبتُ عن المسائل التي كان ابن الجنيد جمعها وكتبها إلى اهل مصر، ولقبها
 بالمسائل المصرية، وجعل للأخبار فيها أبواباً، وظنَّ أنها مختلفة في معانيها، وتَسَبَّ ذلك
 إلى قول الأئمة (عليهم السلام) فيها بالرأي؛ وأبطلتُ ما ظنَّه في ذلك وتَحَيَّلَه، وجمعتُ بينَ
 معانيها...».

و در آخرین سؤال گوید:

«وقد أملتُ في هذا المعنى كتاباً سمَّيته الوعد والوعيد».

شیخ مفید در پاسخ سؤال هشتم اشاره ای به آثار ابن جنید کرده و می گوید:
 «فأما كُتُبُ أبي علي بن الجنيد فقد حشأها بأحكامٍ عمل فيها على الظن،
 واستعمل فيها مذهبَ المخالفين والقياس الرذل، فخلط بين المنقول عن الأئمة
 (عليهم السلام) و ما قاله برأيه، ولم يفرد أحدَ الصنفين من الآخر...».

• این رساله، سالها پیش در نجف و سپس در قم چاپ شده است.

آغاز - بعد از بسمله و حمد له :- «وبعد فقد وَصَلَنِي المدرج المنطوي على المسائل من
 جهة السيد الشريف الفاضل (أطالَ الله عمره)... ووقفْتُ على جميعها، وضائقَ
 المدرج عن إثبات أجوبتها، فأملتُ ذلك في...».

انجام: «إِنَّ وَصَلَ إِلَى السيد الشريف الفاضل الخطير (أدام الله رفعته) أغناه - عن
 غيره - هذا الكتاب من الكتب إن شاء الله في المعنى».

یک ● رساله بیست و دوم از مجموعه شماره ۷۸^(۱)

نسخ کم غلط، کاتب و تاریخ کتابت نامعلوم. (احتمالاً سده یازدهم) ولی طبق قرائنی مسلم است که از روی مجموعه شماره ۲۴۳ همین کتابخانه کتابت شده است. مجموع رساله‌ها و کتابهای ضمن این مجموعه (دارای ۱۷۹ برگ) تألیف شیخ مفید است که هر یک در جای خود، در این فهرست معرفی شده است. عناوین به شنگرف، و ندره در حاشیه تصحیح شده.

بر روی برگ اول مجموعه، فهرست رساله‌ها و کتابهای موجود ضمن آن، به خط کاتب مجموعه، همراه این یادداشت به خط مرحوم آیه الله مرعشی نجفی (قدس سره) دیده می‌شود: «هذه مجموعة من رسائل شيخنا أبي عبدالله محمد بن النعمان المفيد (قدس سره). والنسخة نفيسة جداً، شهاب الدين الحسيني المرعشي النجفي».

۷ برگ، از برگ ۱۷۳ تا ۱۷۹، ۱۷ سطری، ۱۸/۵ × ۱۲ سم.

این نسخه فاقد این قسمتهاست: سؤال و جواب سوم، چهارم و یازدهم؛ مقدمه رساله و تتمه پاسخ سؤال اول در حدود یک صفحه و نیم؛ سؤال و جواب دوم - به استثنای ۹ سطر از پاسخ سؤال دوم.^(۲)

آغاز موجود - بعد از بسمله - «المسألة الأولى؛ ما قول الشيخ المفيد أطال الله بقاءه، وأدام تأييده وعلاؤه، وحرس مهجته وأقر عيون الشيعة بنضارة أيامه...».

انجام موجود: «الأجوبة الثلاثة عن تزويج النبي (صلى الله عليه وآله) لعثمان بكل واحد منها كافٍ لنفسه، مستغن عما سواه، والله الموفق للصواب».

- ۱ - در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۹۷، این رساله، به پیروی از یادداشت روی برگ اول مجموعه و نیز برگ اول رساله، «أجوبة المسائل العكبرية» پنداشته شده، حال آنکه «أجوبة المسائل السروية» است.
- ۲ - در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۹۷، در توضیح افتادگیهای این نسخه، اشتباه رخ داده است.

دو ● رساله سی ام از مجموعه شماره ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۲۷^(۳) ربیع الاخر ۱۰۵۶ (صفحه پایان مجموعه) ولی پایان «أجوبة المسائل السروية» تاریخ ۲۵ ربیع الأول ۱۰۵۶ دارد (برگ ۱۹۰)، در حاشیه تصحیح شده است، و در پایان رساله سیزدهم (برگ ۸۹) تصریح شده که با نسخه‌ای که خالی از غلط نبوده مقابله شده است و در پایان رساله چهاردهم (برگ ۹۸) تاریخ مقابله صفر ۱۰۶۳ دیده می‌شود.

روی برگی در آغاز این مجموعه، فهرست رساله‌های آن همراه این یادداشت به خط مرحوم آیه الله مرعشی نجفی (قدس سره) دیده می‌شود:

«هذه المجموعة الشريفة انتقلت إلي من أسلافي الطاهرين، وكانت تدور في أيديهم سنين عديدة ورثها الخلف عن السلف. حرره العبد شهاب الدين الحسيني المرعشي النجفي ۱۳۴۰».

نیز بر روی برگ اول، یادداشت تملک «ابن رضي الدين محمد الهروي محمد مهدي عُفي عنهما بحرمة الوصي» با مهری مربع شکل دیده می‌شود.

۱۴ برگ، از برگ ۱۷۷ تا ۱۹۰، ۲۳ سطری، ۱۳ × ۲۵/۵ سم.

این نسخه، بخشی از پاسخ سؤال دوم، و نیز همه سؤال و جواب سوم و چهارم را فاقد است.

سه ● رساله سوم از مجموعه شماره ۳۶۹۴^(۴)

نسخ بسیار مغلوط، کاتب نامعلوم، پشت برگ ۵۰ (پایان رساله هشتم مجموعه)^(۵)

۳ - در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۲۸۸، ۱۷ ربیع الثانی ذکر شده که البته اشتباه است.

۴ - در این مجموعه رساله «شرح الباقيات الصالحات»، تألیف شهید اول، هم کتابت شده ولی، برغم ذکر آن در آغاز و فهرست مجموعه، در «فهرست کتابخانه» ج ۱۰، ص ۹۲-۹۶؛ نامی از آن به میان نیامده است.

۵ - نه رساله هفتم، چنانکه در «فهرست کتابخانه» ج ۱۰، ص ۹۶ آمده است.

تاریخ کتابت ۱۰۵۶ دیده می‌شود (احتمال می‌رود تاریخ کتابت نسخه‌ای باشد که این مجموعه از روی آن کتابت شده نه تاریخ خود مجموعه). در آغاز، روی برگ، فهرست مجموعه به خط صدر الأفاضل دانش، و تملک وی به سال ۱۳۱۱ و نیز مهر بیضوی او «العبد المذنب لطفعلی بن محمد کاظم» و نیز تملک ریحان‌الله موسوی به تاریخ ۱۳۲۱ و مهر بیضوی وی: «العبد ریحان‌الله الموسوی» دیده می‌شود.

۹ برگ، از برگ ۱۲ تا ۲۱، سطور مختلف، ۲۰/۵ × ۱۷ سم.

چهار ● رساله سوم از مجموعه شماره ۴۰۸۷

نسخ محمدهادی بن سلیمان جیلانی، در ماه رجب ۱۱۱۷ (پایان رساله اول مجموعه، برگ ۴۴)؛ ربیع الأول ۱۱۱۹ (برگ ۴۷ مجموعه).

۵ برگ، از برگ ۵۹ تا ۶۴، سطور مختلف ۱۸/۵ × ۱۲ سم.

ضمن مجموعه شماره ۴۰۸۷، از برگ ۵۹ تا ۶۴، سؤال و جواب دهم «أجوبة المسائل السروية» آمده، و بعد از آن فصلی افزوده شده است که در هیچیک از نسخه‌های دیگری این رساله، یافت نشد.

بدیهی است این قسمت، رساله دیگری از شیخ مفید نیست بلکه بخشی از آن، سؤال و جواب دهم «أجوبة المسائل السروية» است و فصل اضافی، بخشی از کتاب «استفاه» (ص ۱۰۷ به بعد) کوفی است که ضمیمه آن شده و در این مجموعه آمده است. این فصل اضافی هیچ بحث علمی ندارد و تنها حاوی یک روایت تاریخی طولانی است دال بر اینکه زینب و رقیه، دختران پیامبر (ص) نبوده‌اند بلکه دختران خواهر خدیجه (علیها سلام) بوده‌اند و... که چندان سازگاری با سبک آثار شیخ مفید ندارد.^(۶)

۶ - چنانکه ملاحظه می‌شود رساله سوم این مجموعه، پرسش و پاسخ دهم «أجوبة المسائل السروية» است

أغاز - بعد از بسمله - : «المسائل المروية [كذا] من إملاء الشيخ الجليل المفيد أبي عبدالله محمد بن محمد بن نعمان، مسألة: ما قوله من [كذا] تزويج أمير المؤمنين من عمر بن الخطاب، و تزويج النبي (صلى الله عليه وآله) ابتاه [كذا] زينب ورقية من عثمان بن عفان؟ الجواب: إن الخبر الوارد...».

أغاز فصل اضافه شده: «فصل: قدر زوّث علماء أهل البيت (عليهم السلام) أنّ زينب ورقية ليستا بنتي رسول الله (ص) ولا بنتي خديجة...».

انجام فصل اضافه شده: «ثم يمتنع على سادات قريش وأشرافها، فعند ذوي الفهم والتحصيل معلوم أنّ خديجة لم تتزوج غير رسول الله، وهي كانت بكرًا، وما تزوّجت قبل رسول الله أحدًا قطّ».

پنج • رساله نهم از مجموعه شماره ۷۶۱۵^(۷)

نسخ مغلوط، کاتب نامعلوم، تاریخ کتابت: سال ۱۲۸۲، از روی نسخه ای مکتوب به سال ۶۷۶ (پایان رساله اول مجموعه، برگ ۲۸؛ البته رساله اول مجموعه، که از تألیفات شیخ مفید نیست، از روی نسخه ای مکتوب به سال ۶۷۶ نوشته شده و معلوم نیست رساله محل بحث نیز از روی چنان نسخه ای نوشته شده باشد). روی برگی در آغاز

→ همراه با فصلی از «استفائه» کوفی. ولی در «فهرست کتابخانه» ج ۱۱، ص ۱۰۳ رساله مستقلاً از شیخ مفید پنداشته شده و فهرست نگار عنوان «إنکاح امیرالمؤمنین ابته من عمر» بر آن نهاده است.

۷ - اولاً در «فهرست کتابخانه» ج ۲۰، ص ۱۷ رساله مورد بحث یعنی «أجوبة المسائل السروية» با عنوان «أجوبة المسائل العشر» معرفی شده، با اینکه پاسخ یازده سؤال است؛ ثانیاً در «فهرست راهنما» ج ۲، ص ۳۵۴، «أجوبة المسائل العشر» (که منظور همین نسخه بوده است) عنوانی مستقل و جدای از «أجوبة المسائل السروية» دانسته شده؛ ثالثاً در «فهرست کتابخانه» ج ۲۰، ص ۱۷، آخرین پرسش و پاسخ «أجوبة المسائل السروية»، بدون هیچ دلیل و نشانه ای در نسخه، رساله ای جداگانه با عنوان «المخلدون في النار» پنداشته شده، و به سید مرتضی (قدس سره) نسبت داده شده است:

مجموعه، تملک ۱۳۱۱ دیده می‌شود.

۹ برگ، از برگ ۱۰۷ تا ۱۱۵، ۲۳ سطری، ۲۲ × ۱۳/۵ سم.

شش ● رساله دهم از مجموعه‌ای فاقد شماره

این مجموعه هنوز فهرست - و شماره گذاری - نشده است.

نسخ دو کاتب: ۱) عبدالله بن محمد حسن هشترودی تبریزی در سال ۱۳۳۶ - هنگامی که برای زیارت نیمه رجب به کربلا مشرف شده بوده - به امر محمد امین خویی؛ ۲) محمد امین خویی؛ از آغاز مجموعه تا برگ ۲۹ را کاتب اول، و از برگ ۳۰ تا آخر را کاتب دوم نوشته است.

بر روی برگ اول مجموعه، فهرست رساله‌های موجود در آن به خط مالک آن یعنی مرحوم محمد امین خویی، و در پایان آن نقش مهر وی: «من الأقل محمد امین النجفی الخوئی» دیده می‌شود. کل مجموعه دارای ۷۰ برگ است و اکثر قریب به اتفاق آن رساله‌های شیخ مفید است.

۱۴ برگ، از برگ ۳۷ تا ۵۰، سطور مختلف، ۲۰ × ۱۳ سم. (بخشی از أجوبة المسائل السروية) در این نسخه در برگ ۱۷ تا ۱۹، و به دنبال آن بر روی برگ ۱۹، حدود ۶ سطر از پایان رساله «میراث النبی (صلی الله علیه وآله) کتابت شده است).

(۲)

«أجوبة المسائل الصاغانية»

در رجال نجاشی (ص ۳۹۹) و فهرست شیخ طوسی و نیز برخی نسخه‌های خطی، از این رساله با عنوان «المسائل الصاغانية» یاد شده است. ولی در «ذریعه» (ج ۵، ص ۲۲۵) با عنوان «جوابات المسائل الصاغانیات» مذکور است.

محتوای رساله، پاسخ به ده اعتراض شیخی حنفی - از معاصران شیخ مفید - بر فتاوی فقهای امامیه است. شیخ بتفصیل از این اعتراض‌ها پاسخ داده و پس از پاسخ سؤال دهم، در فصل تازه‌ای که گشوده است به نظریات ابوحنیفه تاخته و به شیوه علمی دقیق، آنها را نقد کرده است. در طی رساله، تعبیراتی مانند «الشیخ الناصب»، «الشیخ الجاهل»، «الشیخ المتعصب» و «الشیخ الضال» - چند بار - دیده می‌شود که البته مقصود از آن ابوحنیفه نیست، بلکه شیخی از پیروان اوست که آن اعتراضات دهگانه را بر فقهای شیعه وارد ساخته است.

با توجه به این نکته، معلوم می‌شود آنچه در «معالم العلماء» در عداد تألیفات شیخ مفید، با این عبارت: «الشیخ الضالّ فيه جوابات عشر مسائل، و کتاب فضائح أبي حنيفة» آمده، مجموعاً اشاره به همین رساله، و رساله «الشیخ الضالّ» با «فضائح أبي حنيفة»

جمعاً یک رساله است و نباید آن را دو رساله با دو نام جداگانه پنداشت. البته آنچه گفته شد در نسخه چاپی «معالم العلماء» است ولی در نسخه‌ای خطی از آن چنین آمده: «الشیخ الضالّ فيه جوابات عشر مسائل و فضائح أبي حنيفة» که دیگر چنین اشکالی بر آن وارد نیست.

پس از ذکر پاسخ سؤال دهم، شیخ مفید می‌گوید:

«فهذه (أيدك الله) جملة ما انطوى عليه كتابك من المسائل التي حكينا عن هذا الشيخ الناصب... وأنا بمشيئة الله وعونه أذكر جملاً من خلاف إمام [يعني أبا حنيفة] هذا الشيخ الناصب على الأمة... وردّه بقوله فيها على الكتاب والسنة... فزعم إمام هذا الشيخ الضالّ المعروف بأبي حنيفة النعمان بن ثابت...».

شیخ در این رساله، در پاسخ سؤال اول، به برخی از آثارش اشاره کرده و گفته است: «وقد استقصيتُ الكلامَ في هذه المسألة في مواضع شتى من أماليّ، وأفردتُ أيضاً كتباً معروفاتٍ...».

همچنین در پاسخ سؤال اول، اشاره می‌کند که آن شیخ حنفی به شیخ مفید تهمت زده که: «يسرق الكلام من أصحابنا المعتزلة!» و از شیخ با عنوان «متفقه الرافضة، ومتكلم لهم من أهل بغداد» یاد کرده است.

مفید در لابلای پاسخ سؤال اول، تهمت‌های شیخ حنفی را به فقیه شیعی، ابن جنید (متوفای ۳۸۱) - و اینکه در سال ۳۴۰ وارد نیشابور شده - نقل کرده و به دفاع از ابن جنید پرداخته است.

از سخن مفید استفاده می‌شود که در بغداد با ابن جنید دیدار کرده است زیرا - خطاب به شیخ حنفی - می‌گوید:

«ونحن أعرف به منك، لحلوله معنا في البلد، وفي الجوار، ووقوفنا على كثير من خفي أمره... وقد عرفنا برّ القوم له وما كان يصل إليه من ناحية المشرق بعد عودته إلى بغداد... وإن كان عندنا غير سديد فيما يتحلّى به من الفقه ومعرفة

الآثار، لکنه مع ذلك أمثل من جمهور أئمتک، وأقرب منهم إلى الفطنة والذکاء».

شیخ مفید با اشاره به قائل شدن ابن جنید به قیاس می گوید:
 «وأما قوله بالقیاس فی الأحکام، واختیاره مذاهب لأبی حنیفة وغيره، فقد کتا
 نُنکره علیه غاية الإنکار، ولذلك أهمل جماعة من أصحابنا أمره واطرحوه، ولم
 يلتفت أحد منهم إلى مصنف له ولا کلام... فهو من جنس ما کتا نُنکر علیه من
 الهدیان ولس علينا عهدته...».

پیدا است که این مطلب از نظر تاریخی و روش ساختن زوایای تاریخ اصول فقه حایز اهمیت فراوان است.

همچنین شیخ در این رساله به حلاج و عذا فری اشاره کرده و گفته است:
 «الحلاج والعدا فری وأمثالهم من المبطلین المعروفین بالفسق والخروج عن
 الإیمان».

به هر حال، این رساله سرشار از فواید فقهی، کلامی، تاریخی است و در زمره بهترین آثار ویرانگر آرای ابوحنیفه محسوب می شود. دقت، امانت، فصاحت، بلاغت، قدرت استدلال و سوز درونی شیخ در دفاع از اهل بیت (علیهم السلام) در این اثر موج می زند. سؤالات دهگانه این رساله از «صاغان» برای شیخ فرستاده شده است. صاغان - چنانکه در «معجم البلدان» (ج ۳، ص ۴۴۱، شماره ۷۴۳۴، ذیل «صاغان») آمده - روستایی در مرو بوده، که «جاغان کوه» هم نامیده شده است.

• این رساله چاپ شده است.

أهّاز - بعد از بسمله -: «الحمد لله علی سبوغ نعمته، وله الشکر علی ما خصّنا به معرفته، وهدانا إليه من سبیل طاعته ... وبعد، فقد وقفت (أدام الله عزک) علی ما ذکرت عن شیخ بناحیتک من أصحاب الرأي وما هو علیه من التحریک فی عداوة أولیاء الله

منهم.... وأنه قد لَحَّ بذكر عشر مسائل عزی إليهم فيها أقوالاً قصد بها التشنيع، وحكم عليهم فيها بالتضليل... ويثبتُ لك بعد الفراغ من ذلك بمشيئة الله أقوالاً ابتدعها إمام هذا الشيخ المتعصب على أهل الحق في الأحكام...».

انجام: «ولو لم يكن في الدلالة على ضلاله وقلّة دينه وإقدامه على البدع من دين الله إلاّ إباحته الخمر وإسقاطه الحدود و... لكفى، فكيف وقد أضاف إلى ذلك ممّا ذكرنا منه جملة يُستغنى بها عمّا سواه من بدّعه في الدين، وبالله نستعين وإياه نسأل التوفيق لما يعبّ ويرضى... نجزت المسائل الصاغانية والأجوبة عنها...».

یک ● رساله دوم از مجموعه شماره ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۳۶ برگ، از برگ ۲۲ تا ۵۸.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رساله دوم از مجموعه شماره ۲۴۳

نسخ، نسخه بسیار قدیمی و نفیس احتمالاً از قرن ششم، کاتب و تاریخ کتابت نامعلوم، ولی قبل از ۸۸۸ کتابت شده است. مجموع رساله‌ها و کتابهای ضمن این مجموعه (دارای ۱۵۳ برگ) تألیف شیخ مفید است، که هر یک در جای خود در این فهرست معرفی شده است. عناوین با خط درشت مشکی.

روی برگ اول مجموعه، فهرست رساله‌ها و کتابهای موجود ضمن آن به خط کاتب مجموعه نوشته شده که برخی از آنها (مانند «أجوبة المسائل السروية») بعدها از مجموعه افتاده و اکنون ضمن آن نیست، ولی بعضی از آنها در مجموعه شماره ۷۸- که از روی همین مجموعه کتابت شده - آمده که نشان می‌دهد قبل از سقط آن قسمت، مجموعه شماره ۷۸ کتابت شده است.

بر روی برگ اول، تملک علاء الحسینی الولیانی^(٨) به تاریخ غزّه محرم ٨٨٨، همراه با یادداشت‌ها و تملک‌های دیگری بعد از این تاریخ، و نیز تملک «نصرالله بن محمد» بر روی برگ اول بسیاری از رساله‌ها دیده می‌شود. همچنین بر روی برگ اول «أجوبة المسائل الصاغانية» تملک «علم الهدی الحسینی» در غزّه جمادی الآخره ٩٠٧، و نیز قبل از رساله «شرح المنام» تملک ٨٨٧، و نیز یادداشت‌ها و اشعار متعددی در آغاز برخی رساله‌ها، دیده می‌شود.

مرحوم آیه الله مرعشی (قدس سره) در آغاز مجموعه نوشته‌اند:

«هذه مجموعة حاوية لعدة رسائل وكتب لشيخنا العلامة متكلم الإمامية قدوة الشيعة، أبي عبدالله محمد بن محمد المفيد الحارثي البغدادي المتوفى سنة ٤١٣، من أجلة علمائنا ومتمن يجعل مقامه عن الإطراء في حقه والثناء عليه. والنسخة نفيسة يقرب تاريخ كتابتها من عصر المؤلف، وفيها من الرسائل مالم يطبع بعد، وقفنا [ها] في سبيل الله. وأنا الداعي خادم علوم آل الرسول شهاب الدين الحسيني المرعشي النجفي (عني عنه). حرره في سنة ١٣٨٦ ببلدة قم المشرفة».

٣٦ برگ، از برگ ٢٠ تا ٥٦، سطور مختلف، ١٧ × ٢٤/٥ سم.

سه ● رساله چهارم از مجموعه شماره ٢٥٥

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ١٠٥٦.

٣٨ برگ، از برگ ١٦ تا ٥٤.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

٨- در «فهرست کتابخانه» ج ١، ص ٢٧٠، «علی بن الحسین الولیانی» آمده، که البته اشتباه است.

چهار ● رساله هشتم از مجموعه شماره ۷۶۱۵

نسخ مفلوط، کاتب نامعلوم، تاریخ کتابت ۱۲۸۲.

تنها صفحه آخر «أجوبة المسائل الصاغانية» در این مجموعه آمده است (روی برگ ۱۰۷)^(۱)

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

پنج ● رساله هفتم از مجموعه ای فاقد شماره

این مجموعه هنوز فهرست - و شماره گذاری - نشده است.

نسخ محمد امین الخوئی (پشت برگ ۳۹، پایان رساله ششم مجموعه) در ۱۵ رجب ۱۳۲۶.

۵ برگ، از برگ ۴۱ تا ۴۴، ۲۰ سطری، ۲۰ × ۱۲ سم.

روی برگ اول رساله، از آن با عنوان «[الرسالة التشيعية على أبي حنيفة]» یاد شده است. این نسخه ناقص الاول والآخر است.

آغاز موجود - بعد از بسمله و حمدله و صلوات - : «قال الشيخ المفيد أبو عبدالله: أنا بمشيئة الله وعونه أذكر جملة من خلاف المخالف الناصب على الأمة وخروجه بها عن أحكام الشريعة...».

انجام موجود: «... جرى على الوليد بن عقبة حين شهد عليه الشهود بالمدينة، إذ شرب بالكوفة، هذا ما وجد من الكتاب...».

•••

«أجوبة المسائل العشر» ← «الفصول العشرة في الغيبة».

۹- در «فهرست کتابخانه» ج ۲۰، ص ۱۷ به هنگام معرفی مجموعه شماره ۷۶۱۵ از این یاد نشده است.

(۳)

«أجوبة المسائل العكبرية»

پاسخ به پنجاه و یک سؤال است در زمینه معانی آیات و روایات مشکل و حوادث تاریخی، که عمدتاً مربوط به نبوت و امامت و شؤون آنهاست مانند: آیه تطهیر، آیه «أخاف أن يأكله الذئب»، آیه «والنجم والشجر يسجدان»، شاگردی حضرت موسی نزد حضرت خضر (علیهما السلام)، آیه «لمن الملك اليوم»، علت تقسیم غنائم در جنگ صفین و تقسیم نشدن در جنگ جمل، چرا حضرت امیر (علیه السلام) در زمان خلافت خود فدک را برنگرداند؟

این اثر، پاسخ به سؤالات حاجب ابواللیث بن سراج الأوانی است و نجاشی با عنوان «جوابات أبي الليث الأوانی» و شیخ آقا بزرگ با عناوین «المسائل العکبرية» («ذریعه» ج ۲۰، ص ۳۵۸ - ۳۵۹) و «جوابات أبي الليث الأوانی» («ذریعه» ج ۵، ص ۱۹۸)، و «جوابات المسائل العکبرية» («ذریعه» ج ۵، ص ۲۲۸) از آن یاد کرده‌اند، و تهرانی افزوده است که به آن «المسائل الحاجبية» هم گفته می‌شود و احتمال داده است «جوابات الإحدى والخمسين مسألة» همین اثر باشد.

در آغاز نسخه ۴/۳۶۹۴ این کتابخانه، آمده است: «جوابات [ال] مسائل الواردة من

الحاجب أبي الليث بن سراج، تُعَرَّفُ بالمسائل العكبرية».

شیخ مفید در آغاز این اثر می‌گوید:

«ولیس منها سؤال إلا وقد سلف لي فيه أجوبة، وثبت في معناه متي كلام يزول

به عن فهمه الارتباب، والأمر في جميع ذلك بمنة الله قريب».

شیخ، در این رساله مبسوط، به برخی از آثار خود اشاره کرده است:

الف) «هذه ثلاث مسائل، وقد أملت في كل واحدة منها كلاماً محفوظاً عند

أصحابنا، وأوضحت فيها ما يحتاج إليه المسترشد من البيان» (پاسخ سؤال

دوازدهم)؛

ب) «ولي في المسألة كتاب مفرد قد استقصيت الكلام فيه...» (پایان مسأله

پانزدهم، در باره ازدواج دختر حضرت امیر (علیه السلام) با عمر).

ج) «وقد أفردت في مسألة الصلاة المنسوبة إلى أبي بكر كتاباً استقصيت

الكلام فيه، وشرحت وجوه القول به في معناه، فمن ظفر به أغناه في هذا

الباب عمّا سواه». (پایان پاسخ سؤال هیجدهم).

ه) و في هذه المسألة أجوبة شتى قد سارت بها الركب، وثبتت في أمالي

المنثورة في الأصقاع والأمصار». (پاسخ مسأله ۵۱)

• این اثر بتازگی در بیروت چاپ شده است.

آغاز - بعد از بسمله -: «الحمد لله الذي يؤيد بالتوفيق من يممّ هداة، و يخذل من عدل

عن سبيله واتبع هواه... و بعد، وقفْتُ (أطال الله بقاء الحاجب في عزّ طاعته...) على

المسائل التي أنقذها إليّ، وسأل الإجابة عنها...».

هر دو نسخه این کتابخانه ناقص الآخر است، و انجام آنها در بخش نسخه شناسی ذکر

می‌شود.

یک ● رساله چهارم از مجموعه شماره ٣٦٩٤

نسخ بسیار مفلوط، کاتب نامعلوم.

٩ برگ، از برگ ٢١ تا ٣٠.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

این نسخه تا پرسش و پاسخ سی و ششم است، و بعد از آن را ندارد.

انجام موجود: «وجعلوا الأوّل ناطقاً وهذا خلاف في عبارة، فالأصل ما قدّمناه»

دو ● رساله دهم از مجموعه شماره ٧٦١٥

نسخ مفلوط، کاتب نامعلوم، سال کتابت ١٢٨٢.

٩ برگ، از برگ ١١٦ تا ١٢٥، ٢٣ سطری، ٢٢ × ١٣/٣ سم.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

این نسخه تا پرسش و پاسخ سی و ششم است، و بعد از آن را ندارد.

انجام موجود: «وجعلوا الأوّل ناطقاً، هذا خلاف في عبارة، والأصل ما قدّمناه. تمت

المسائل العكبرية».

۲ الفتر والامرک علیه ستم مسدود او دلاطلا لطلالی قبره
 خلافا دلاطلا لراه المهره بر صبح جازنه مایه لطلالی المنت
 الفتر و بکفر استیجابا بموضع الرطین و سنا و لرسا
 لتسقی یاسه الی القبر کما سنقیا عروصه مرالولان الی الانا
 والرفع قنور الرطالو التناجی و وجه الارض کثر مزارع
 اصابع معرفات و بکرة ان تطرح فی القبر مغذیرا به
 الذي حرج منه و در فی المیخه البراب فضل مزدقه فی التو
 بدلا حرت السنه والله ولی التوفی بم الکتاب

بحمد الله ومنه وصلواته علی
 حیرطنه محمدا لنبی الاله الطاهر
 والحمد لله رب العالمین

وقت کتابخانه توفیر انت خاله عمومی آیت الله العظمی
 مرعشی نجفی - قم

انما یأمن من حرمک الفلک
 انما یأمن من حرمک الفلک
 انما یأمن من حرمک الفلک
 انما یأمن من حرمک الفلک
 انما یأمن من حرمک الفلک

تصویر صفحہ آخر «احکام النساء» در مجموعه ۲۴۳
 تصویر صفحہ آخر «احکام النساء» در مجموعه ۲۴۳
 تصویر صفحہ آخر «احکام النساء» در مجموعه ۲۴۳
 تصویر صفحہ آخر «احکام النساء» در مجموعه ۲۴۳

(٤)

«أحكام النساء»

نجاشی از این اثر با عنوان «کتاب أحكام النساء» یاد کرده است (ص ٣٩٩ - ٤٠٠) ولی شیخ در فهرست و ابن شهر آشوب در معالم العلماء از آن نامی نبرده‌اند در نسخه‌های خطی نیز همین عنوان آمده است. همچنین از بخش‌های مختلف کتاب، همین نام استفاده می‌شود، مثلاً: «باب أحكام النساء في النكاح»؛ «باب أحكام النساء في الطلاق والفراق ووفاة الأزواج»؛ «باب أحكام النساء في القود والقصاص».

محتوای این رساله، احکام فقهی ویژه بانوان، به صورت رساله عملیه و غیر استدلالی است. شاید شیخ مفید نخستین فقیهی باشد که اثری ویژه احکام بانوان تألیف کرده است. البته در آغاز، به صورت بسیار فشرده، در حدود یک صفحه، عمده اعتقادات شیعه را با عنوان «باب ما یعمُّ کافَّةَ المکلفین فرضه» بیان کرده که اختصاصی به بانوان ندارد، و ضمن آن از لزوم اعتقاد به آنچه پیامبر (ص) آورده و عمل به فرائض مانند طهارت و صلوات و زکات و صیام و حج یاد کرده است. به دنبال این باب کوتاه گوید:

«باب ما یخصُّ فرضه بمن کلفه الله... من النساء... قد تقدّم القول في فرض الطهارة للصلوات وأنه یعمّ المکلفین من الناس غیر أنّ في کیفیتہ اختلافاً بین

أفعال النساء والرجال فيه».

از اینکه فرموده: «قد تقدّم القولُ في فرض الطهارة...» نباید تصور شود که در نسخه‌ها چیزی از آغاز کتاب ساقط شده است، زیرا ظاهراً مراد شیخ همان نکته‌ای است که در باب اول، ذیل عنوان «باب ما یعمّ كافة المکلفین فرضه» فرموده است، نه مطلب دیگر تا شاهد افتادن بخشی از رساله از نسخه‌های موجود باشد.

همانگونه که شیخ مفید در دیباچه رساله تصریح کرده، آن را به اشاره و خواهش بانویی نوشته که از وی با تعبیر «سیدة جلیلة فاضله» و با دعای «أدام الله إعزازها» یاد کرده است. محدث نوری استظهار کرده که آن بانوی بزرگوار، مادر سید مرتضی و سید رضی (رضوان الله علیهم) بوده است («ذریعه» ج ۱، ص ۳۰۲).

• این رساله تاکنون چاپ نشده است.

أغاز - بعد از بسمله :- «الحمد لله الذي هدى العباد إلى معرفته... وبعد فإتني لمأعرفت من ... السيدة الجليلة الفاضلة (أدام الله إعزازها) جميع الأحكام التي تعم في المكلفين من الناس، ويختص النساء منهم على التمييز لهم... ليكون ملخصاً في كتاب يعتمد للدين ويرجع إليه فيما يشر العلم به واليقين، وأخبرني برغبتها (أدام الله توفيقها) في ذلك من سكنت إلى خبره، وسألني الإيجاز فيما أتته منه ليخف حفظه...».

انجام: «ودفن الميت في التراب أفضل من دفنه في التوابيت، بذلك جرت السنة، والله ولي التوفيق».

یک • رساله اول از مجموعه شماره ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۲۰ برگ، از برگ ۲ تا ۲۱.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رساله اول از مجموعه شماره ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸ نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۱۸ برگ، از برگ ۱ تا ۱۹.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

سه ● رساله سوم از مجموعه شماره ۲۵۵^(۱۰)

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

نیم برگ، (روی برگ ۱۵).

تنها صفحه آخر این رساله در این مجموعه هست.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

---

۱۰ - در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۲۸۱ به هنگام معرفی این مجموعه، از این رساله یادی نشده است، و فهرست نگار پایان رساله را بخشی از رساله قبل در این مجموعه پنداشته و بالتیجه انجام «أحكام النساء» را به عنوان انجام رساله قبلی مجموعه یعنی «نوادیر الأثر» ذکر کرده است.

وقع الرابع منه يوم الجمعة في ربيع عشر من شوال
 سنة خمس وسبعين وحرى **بسم الله الرحمن الرحيم**
 الحمد لله المهدى المصباح العسقرى لله
 للحسن محمد بن الحسن الحامى الهامى رضى الله
 عنه وورثه على حسن وسبعين سنة سنة

حدث الامير بالله
 والاهل المشرك بالله
 جعل الله ربي
 للثقي فقلت يا ابا الحسن
 فخطبها على ابي عبد الله
 يا ابا عبد الله فقال عليك السلام
 فقالوا ليزهد المدين فاطمى
 لهم لغير الله لا اله الا الله
 على من كلهم فقال يا ابا عبد الله
 المدينان شيئا بلير فقال يا ابا عبد الله
 فقالوا يا ابا عبد الله اى فضيلتهم
 وهى كرم الامان رسول الله صلى الله
 وهى كرم الامان خيرى وكرم الدين
 باسمها فاطمة بنت محمد
 ال من ولداى موسى بن جعفر
 ازونه النبي محمد صلى الله

(۵)

«الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد»

نجاشی و شیخ طوسی با عنوان «کتاب الإرشاد» («رجال نجاشی» ص ۳۹۹)، و ابن شهر آشوب در معالم العلماء با تعبیر «الإرشاد» از این کتاب مهم یاد کرده‌اند. ولی در بعضی نسخه‌های خطی - از جمله آخر جزء اول نسخه شماره ۱۰۵۵، و آغاز جزء دوم شماره ۷۲۲۰ - به همان صورت کامل و مشهور یعنی «الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد» ضبط شده است.

از سوی دیگر خود شیخ مفید نیز در اثر دیگر خویش: «الفصول العشرة في الغيبة» از آن با همین عنوان یاد کرده است (در پاسخ سؤال اول).

ارشاد، تاریخ زندگی ائمه (علیهم السلام) و از بهترین و قدیمی‌ترین کتابها در موضوع خود است، و حدود نیمی از آن به احوال و سوانح زندگی و سخنان حضرت وصی (علیه السلام) اختصاص دارد.

شیخ در این کتاب - در بحث فضیلت زیارت حضرت سیدالشهداء (ع) - از کتاب «مناسک المزار» خود چنین یاد می‌کند: «والأخبار في هذا الباب كثيرة، وقد أوردنا جملةً كافية في کتابنا المعروف بمناسک المزار».

• ارشاد تاکنون بارها چاپ شده - شاید بیشتر از هر اثر دیگر شیخ مفید - و به زبانهای مختلف مانند فارسی - چند بار - و انگلیسی ترجمه شده، و ترجمه انگلیسی و سه ترجمه فارسی و برخی ترجمه‌های اردوی آن تاکنون منتشر شده است.

آغاز - بعد از بسمله -: «الحمد لله على ما ألتهم من معزفته، وهدى إليه من سبيل طاعته، وصلاته على خيرته من بريته، محمد سيد أنبيائه وصفوته...».

انجام: «ولم نستقص ما جاء في كل معنى كراهية الانتشار في القول، ومخافة الإملال به والإضجار... وفيما رسمناه من موجز الاحتجاج على إمامة الأئمة (عليهم السلام) ومختصر من أخبارهم كفاية فيما قصدناه، والله ولي التوفيق، وهو حسبنا ونعم الوكيل».

یک • شماره ۱۰۵۵

نسخ سید حسین بن أحمد بن کمال الدین بن ابراهیم بن مرتضی بن جعفر حسینی، در ۱۲ شوال ۹۴۶ (آخر جزء اول).

این نسخه ناقص الأول و الآخر است: در آغاز از شش سطر قبل از «باب الخبر عن أمير المؤمنين (صلوات الله عليه وآله)» به بعد را دارد. و در پایان هشت سطر بعد از «فصل، وكان المأمون قد أنفذ...» را دارد.

در آخر جزء اول، تملک سید محمد بن میر سید محمد طباطبایی دیده می‌شود. عناوین مشکى، درشت و زیبا.

۲۴۰ برگ، ۱۷ سطری، ۲۴ × ۱۴ سم.

دو • شماره ۱۱۴۴

نسخ حسن بن محمد بن حسین جاسبی هرازکانی در شوال ۵۶۵، در حالی که سن کاتب از ۷۵ افزون بوده است. این نسخه مضبوط، مشکول، بسیار کم غلط، و ظاهراً

قدیمی ترین نسخه تاریخ دار موجود ارشاد است و به دقت مقابله و تصحیح شده و در شب یکشنبه سلخ ربیع الأول ۵۶۶، مقابله اش خاتمه یافته است.
ناقص الأول؛ از حدود یک برگ قبل «فصل، فمن الأخبار التي جاءت بذكره...» را دارد.

۲۲۹ برگ، ۲۰ سطری، ۱۹ × ۱۲/۵.

سه ● شماره ۷۲۲۰

نسخ، با دو خط؛ جزء اول به خط سلیمان بن محمد بن سلیمان حائری مجاور نجف اشرف، نسخه ای نفیس و احتمالاً متعلق به قرن هفتم.
روی برگ اول تملک حسن بن علی بن حسن بن علی بن شدم، به سال ۹۸۷ و مهر دایری وی، و تملک فتحعلی زند به تاریخ اول رجب ۱۲۴۶، و نیز در آخرین صفحه جزء اول، تملک فتحعلی زند در ماه رجب ۱۲۴۷ در شیراز دیده می شود.
ناقص الآخر، تا بحث علایم ظهور حضرت حجّت (أرواح من سواه فداء) یعنی تا این مبحث را دارد: «و خسف ببغداد... و دماء یسفک بها، و خراب دورها، و فناء یقع فی أهلها و شمول أهل العراق...».
۳۶۳ برگ، سطور مختلف، ۲۲ × ۱۵/۵ سم.

چهار ● شماره ۷۸۶۵

نسخ، کاتب نامعلوم، عناوین به شنگرف، به وسیله کاتب مقابله شده است. در صفحه آخر وقفنامه کتاب به خط مولی مهدی نراقی با مهر بیضوی وی دیده می شود.
متن وقفنامه چنین است:

«وقف نمود بنده احقر مهدی بن ابی ذر، این کتاب با سایر کتب مملوکه خود را، بر اولاد ذکور خود و اولاد ذکور ایشان، طبقه بعد طبقه، و بعد هم بر اولاد ذکور اولاد

اناث، و تولیت آن را مفوض نمود به اعلم اولاد، و با انقراض همگی - العیاذ بالله - وقف نمود بر طلبه علوم هر موضعی که کتاب در آنجا اتفاق بیفتد [کذا]، و تولیت آن را مفوض نمود به اعلم آن موضع، فَرَجِمَ اللهُ مَنْ عَمِلَ بِهِ» جای مهر بیضوی: «یا امام محمد مهدی ادرکنی».

ناقص الأول، بیش از یک صفحه قبل از «فصل، فمن الأخبار التي جاءت بذكره...»

را دارد.

۱۹۹ برگ، ۱۵ سطری، ۲۱ × ۱۶ سم.

(۶)

«الإشراف في عامة فرائض الإسلام على مذاهب
آل الرسول (عليهم السلام)»

در رجال نجاشی از این اثر با عنوان «كتاب الإشراف» یاد شده است (۳۹۹) ولی در نسخه‌های خطی شماره ۷۸/۴ و ۲۴۳/۴ این کتابخانه، عنوان همان است که در آغاز آوردیم. شهید ثانی (قدس سره) در رساله «صلاة الجمعة» مطالبی، حدود نیم صفحه، از این اثر نقل می‌کند و از آن با عنوان «الإشراف في عامة فرائض الإسلام» یاد کرده است. (ص ۳۴، چاپ دفتر انتشارات اسلامی). همچنین شیخ آقا بزرگ تهرانی در «ذریعه» (ج ۲، ص ۱۰۲) نام «الإشراف في عام [كذا] فرائض الإسلام» بر آن نهاده است. این اثر، رساله عملیه شیخ مفید، خالی از استدلال و شامل احکام طهارت، صلوات، زکات، صوم و حج به صورت فتوایی و مختصر است. بنابراین آنچه در سرآغاز «تهذیب الأحکام» شیخ طوسی، (چاپ نجف، ص ۲۲) و نیز سرآغاز «المقنعة» (چاپ دفتر انتشارات اسلامی، ص ۱۵) در عنوان آن آمده یعنی «الإشراف في أهل البيت (عليهم السلام)»، بلا شک خطاست. چنانکه گفته شد، شهید ثانی در رساله «صلاة الجمعة» مطالبی از این رساله نقل کرده

است؛ همچنین کراچکی در کنزالفوائد بخشی از آن را آورده که در نسخه‌های ما هست و این نکته، انتساب این رساله را به شیخ مفید قطعی می‌کند.

• این رساله تا کنون چاپ نشده است.

آغاز - بعد از بسمله و حمدله - : «باب فرض الوضوء. وفرضه أربعة أشياء: غسل الوجه من قصاص شعر الرأس إلى محادر شعر الذقن مما دارت عليه الإبهام والوسطى؛ وغسل اليدين من المرفقين إلى أطراف الأصابع...».

انجام: «وقتل سائر الهوام، وقد رخص للنساء في تغطية الرؤوس و... ترك الظلال، ثم هنّ والرجال فيما عددناه - مما سوى هذين الشيتين - سواء، تمّ كتاب الإشراف بحمد الله ومته، وصلى الله على سيدنا محمد النبي وآله الطيبين الطاهرين، وسلّم تسليمًا».

یک • رساله چهارم از مجموعه شماره ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتاب و کتابت نامعلوم.
۱۰ برگ، از برگ ۶۵ تا ۷۵.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية»

دو • رساله چهارم از مجموعه شماره ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.
۱۳ برگ، از برگ ۶۳ تا ۷۶.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية»

(۷)

«الإفصاح في الإمامة»

هدف عمده شیخ در این کتاب ابطال خلافت خلفای ثلاث و رد ادله عامه در فضیلت، یا اثبات خلافت آنهاست. مفید در این زمینه داد سخن داده و پنبه ادله عامه را زده و بالنتیجه وصایت و امامت و خلافت بلافصل حضرت وصی (علیه السلام) را اثبات کرده است. وی در پایان وعده داده است که کتابی مبسوط، در ادله محکم شیعه بر امامت حضرت امیر (علیه السلام) از قرآن و اخبار بنویسد تا مکمل «إفصاح» باشد و همه جوانب بحث امامت را نفیاً و اثباتاً درنوردد؛ لذا در این کتاب از این گونه ادله، به اختصار یاد کرده است. شاید کتابی که وعده تألیف آن را داده، همان «الإيضاح في الإمامة» باشد که نجاشی (ص ۳۹۹) و شیخ طوسی در فهرست و ابن شهر آشوب در معالم العلماء - هر سه با همین تعبیر - از آن یاد کرده‌اند و امروزه از آن نسخه‌ای شناخته شده در دست نیست.

شیخ آقا بزرگ تهرانی در «ذریعه» (ج ۲، ص ۴۹۰) از وجود نسخه‌ای از آن در هند خبر داده، که از سرنوشت آن، اطلاعی نداریم، و محتمل است نسخه‌ای از افصاح باشد نه ایضاح.

شیخ مفید در آخرین فصل إفصاح، با بیانی صریح، که حاکی از حزن و اندوه و سوز

درونی اوست، می گوید:

«اعلموا رحمکم الله أنه لولا ما اتفق لهؤلاء الثلاثة من التقدم على آل محمد (عليهم السلام)... لما سَلَّ بين المسلمين سيفان، ولا اختلف في الشريعة اثنان. ولا استحلَّ أتباع الجمل وأهل الشام والنهروان دماء أهل الإيمان، ولا سُفِكَ دم أميرالمؤمنين علي بن أبي طالب (عليه السلام) جهلاً على التدين به والاستحلال، ولا قُتِلَ الحسان (عليهما السلام)، ولا استحلَّت حرماثُ العترة وأريقَت دماؤهم... كلَّهم أصلوا ذلك بدفعهم عتياً أميرالمؤمنين عن مقامه... وتحملوا أوزاره وأوزار من ضلَّ بهم عن الحقِّ بأسره، كما قال الله تعالى: وليحملن أثقالهم و...».

شیخ در افصاح از چند اثر دیگر خود، بصراحت یا به اشاره، یاد می کند - که این نکته برای تأیید صحت انتساب آن آثار و نیز خود افصاح، مفید است - بدین قرار:

الف) «وإن كان ما خرج من تصنيفاتي وأمالي في هذا الباب يوفني... معناه من كلِّ كتاب» (ص ۲۵، چاپ بنیاد بعثت)؛

ب) «وقد استقصيتُ الكلام في هذا الباب في كتابي المعروف بـ«المسألة الكافية» (ص ۱۲۹):

ج) «وقد استقصيتُ الكلام في هذه المسألة في مواضع من كتبي، وخاصة كتاب «العيون والمحاسن...» (ص ۱۹۲)

د) «وقد سلف كتاب في هذا المعنى يستغنى به عن الإطالة في هذا المقام» (ص ۲۲۱ - ۲۲۲).

ه) «وأننا... أُفرد فيما تعتمده الشيعة في إمامة أميرالمؤمنين (عليه السلام) من آيات القرآن المحكمات والأخبار الصادقة... كتاباً...».

نجاشی (ص ۳۹۹) و تهرانی («ذریعه» ج ۲، ص ۲۵۸) با عنوان «كتاب الإفصاح في الإمامة» و شیخ در فهرست و ابن شهر آشوب در معالم العلماء با عنوان «كتاب الإفصاح»

[بدون ذیل «فی الإمامة»] از این کتاب یاد کرده‌اند. در نسخه خطی - فاقد شماره - ما نیز همانند تعبیر نجاشی و تهرانی «الإفصاح فی الإمامة» آمده است. ولی تنها در آغاز نسخه شماره ۷۴۴۳ کتابخانه آستان قدس رضوی، که جدید و نوشته شده به سال ۱۳۵۰ قمری است، «الإفصاح فی إثبات إمامة مولانا أمير المؤمنين (عليه السلام)» ضبط شده و شاید به پیروی از آن، بنیاد بعثت هم با عنوان «الإفصاح فی امامة أمير المؤمنين (عليه السلام)» آن را چاپ کرده است؛ ولی این نه مطابق نسخه خطی قدیمی است و نه برابر تعبیر نجاشی و تهرانی، و نه دقیقاً سازگار با محتوای کتاب؛ زیرا هدف عمده شیخ در این اثر تبیین معنای امامت و ابطال خلافت خلفای ثلاث است، گرچه ضمناً امامت حضرت وصی (عليه السلام) هم اثبات شده، و خود شیخ هم در پایان آن تصریح می‌کند که: من در این اثر، جمیع متمسکات اهل خلاف در امامت امامانشان را بررسی و رد کردم، و در کتاب مستقل دیگری ادله شیعه بر اثبات امامت حضرت امیر (عليه السلام) را مبسوطاً می‌آورم تا مکمل این کتاب باشد.

• الإفصاح، تاکنون چند بار و از جمله اخیراً به کوشش بنیاد بعثت در قم چاپ شده است، و در آن از سه نسخه خطی که دو نسخه آن فاقد تاریخ، و یکی دارای تاریخ ۱۳۵۰ بوده استفاده شده است. و نسخه شماره ۱۸۶/۲، و نسخه فاقد شماره ما از آنها قدیمی‌تر و ظاهراً با ارزشتر است زیرا به ترتیب در سالهای ۱۰۳۲ - یا پیش از آن - و ۱۰۵۷ کتابت شده‌اند.

أغاز - بعد از بسمله و حمد له - .: و بعد، فإني بمشيئة الله تعالى و توفيقه «مبث في هذا الكتاب جملًا من القول في الإمامة يستغني بيانها عن التفصيل، ومعتمد في إيضاها...».

انجام: «کتاباً أشيع فيه معاني الكلام ليضاف إلى هذا الكتاب وتكمل به الفوائد في هذه الأبواب.».

یک ● کتاب سوم از مجموعه شماره ۶۸۷^(۱۱)

نسخ شمس‌الدین محمد طالقانی، تاریخ کتابت نامعلوم، در حاشیه تصحیح شده، عناوین به شنگرف.

روی برگ اول، و آخرین صفحه مجموعه مهر بیضوی «عبد محمد صادق بن زین‌العابدین الموسوی ۱۲۶۱ [ظ]» دیده می‌شود.

۸۴ برگ، از برگ ۲۶۳ تا ۳۳۲، ۱۴ سطری، ۱۸ × ۱۲ سم.

این نسخه، تنها شامل قسمتی از «الإفصاح» و ناقص الطرفین است، و کاتب هم آن را پیوسته به آثار قبل و بعد از این کتاب در مجموعه، نوشته و متوجه نبوده که اثر مستقلی است.

آغاز موجود: «بالخلافة من الله عز وجل، وإقرار مخالفينا إلا من شد منهم على إمامته (برابر با ص ۹۸ سطر ۱۱ چاپ بعثت).

انجام موجود: لما دعا الأمة إلى التمسك بكتاب الله تعالى وبترته (عليهم السلام) حيث يقول» (برابر با ص ۲۲۳، سطر ۱۶ چاپ بعثت) قسمتهای موجود ایضاح در این نسخه، در مقایسه با نسخه چاپ بنیاد بعثت، به ترتیب آن چاپ نیست بلکه بعضاً

۱۱ - نسخه شماره ۶۸۷ مجموعه‌ای است در ۳۴۷ برگ، شامل «الفصول المختارة»؛ میراث النبی (ص)؛ و بخشی از «الإفصاح»، ولی فهرست نگار محترم، مجموع آن را «الفصول المختارة» پنداشته و دو اثر دیگر ضمن آن مجموعه را نشانخته‌اند («فهرست کتابخانه» ج ۲، ص ۲۸۲)، در نتیجه آنچه را به عنوان انجام «الفصول المختارة» ذکر کرده هیچ ربطی به آن کتاب ندارد. در مجموعه شماره ۶۸۷ علاوه بر سه اثر فوق، مطالبی در ۱۵ برگ آمده در باره أحداث عثمان و خروج عایشه، که بدرستی شناخته نشد، ولی مسلماً بخشی از «الجمال»، «الفصول المختارة»، «الإرشاد» و «الإفصاح» شیخ مفید نیست. نسخه شماره ۹۸۸۲ کتابخانه آستان قدس رضوی و نیز برخی از دیگر مجموعه‌های آن کتابخانه که حاوی «الفصول المختارة» است دقیقاً با مجموعه شماره ۶۸۷ ما برابر است و افزونهای شماره ۶۸۷ را دارد. آغاز قسمت ناشناخته: «وأما أمرک فلم أصفروه...»؛ انجام قسمت ناشناخته: «... فلّم عليها، ثم قال: ما تريدین؟ قالت البصرة».

مقدم و مؤخر است. یعنی نسخه ما از ص ۹۸ س ۱۱، تا ۱۰۳ س ۱۰، و از ص ۹۳ س ۶ تا ص ۹۸ س ۵، و از ص ۱۰۳ س ۱۰ تا ص ۲۲۳ س ۱۶ چاپ بنیاد بعثت را داراست. و این امر به خاطر جابجا شدن صفحات در صحافی نیست، بلکه نسخه‌ای که کاتب از روی آن نوشته چنین وضعی داشته است.

دو ● کتاب دوم از مجموعه شماره ۱۸۶ (۱۲)

نسخ سده یازدهم، از روی نسخه‌ای که ابوالحسن جعفر بن علی بن جعفر بن عبدالله ابن حبشی در دهه میانی صفر ۶۰۱ نوشته بوده است (پایان جزء اول «الفصول المختارة» ضمن مجموعه) کاتب نامعلوم، عناوین به شنگرف و یا مشکی درشت، در حاشیه تصحیح شده. چنانکه از یادداشت روی برگ اول مجموعه برمی‌آید، حسین بن حسن عاملی، برادر صاحب وسائل الشیعه، این نسخه را برای خود استکتاب کرده است. در آغاز مجموعه، تملک حسنعلی ابروانی به سال ۱۲۷۴ و تملک سید حسن، و امانت میر محمد صادق خوانساری دیده می‌شود. و نیز بر روی برگ اول مجموعه این یادداشت وجود دارد:

«الجزء الأول من كتاب الفصول المختصرة من كتاب العيون والمحاسن (هكذا كان مكتوباً على ظهر المتسخ، وفي أواخر الكتاب ما ينافيه في الجملة) جمع الشريف أبي القاسم علي بن الحسين الموسوي من إملاء الشيخ المفيد أبي عبدالله محمد بن محمد بن النعمان (رضي الله عنهما). استكتبه لنفسه الحفيظ الفقير إلى الله الغني

---

۱۲ - نسخه شماره ۱۸۶ نیز مجموعه‌ای است شامل «الفصول المختارة» و «إفصاح». ولی فهرست نگار محترم تمام آن را «الفصول المختارة» پنداشته‌اند («فهرست کتابخانه» ج ۱۱، ص ۱۹۵) و حداقل به نسخه چاپی «الفصول المختارة» هم مراجعه نکرده‌اند تا ببینند با آن مطابق است یا نه. در نتیجه بنیاد بعثت که اخیراً «إفصاح» را تصحیح کرده، از وجود این دو نسخه (شماره ۳/۶۸۷، و ۲/۱۸۶) بی‌خبر مانده و کتاب را بر اساس نسخه‌های نه‌چندان با ارزش تصحیح کرده است.

حسین بن حسن المشغري العاملي عامله الله تعالى بلطفه الخفيّ بالنبي والولي... وذلك في يمني مجاورته بالبيت الحرام موافق عام اثنين وثلاثين والـف من هجرة سيد المرسلين على مهاجرها من الصلوات أوفئها، ومن التحيات أزكئها، ولكن المتسخ في نهاية السقم كان [كذا] ولا يمكن الانتفاع من هذه النسخة إلا بعد مقابلتها مع نسخة صحيحة معتمدة».

و مرحوم آية الله مرعشي نجفي (قُدس سرّه)، بالای این یادداشتها نوشته اند: «هذه الجمل والعبائر للشيخ العلامة، حسين بن الحسن الحر العاملي أخي صاحب الوسائل الشيخ محمد بن الحسن الحر العاملي. شهاب الدين الحسيني المرعشي النجفي ۱۳۵۰».

۳۷ برگ، از برگ ۱۴۲ تا ۱۷۹، ۱۷ سطر، ۲۱ × ۱۵ سم.

این نسخه شامل قسمتی از افصاح و ناقص الطرفين، و ترتیب آن با ترتیب نسخه چاپی بسیار متفاوت است، و این امر به خاطر جابجا شدن صفحات در صحافی نیست بلکه نسخه‌ای که کاتب از روی آن نوشته، چنین وضعی داشته است. قسمتهای موجود افصاح در این مجموعه، در مقایسه با چاپ بنیاد بعثت ذیلاً یاد می‌شود: این نسخه از ص ۱۳۱ تا ۲۲۳، و از ص ۹۸ تا ۱۰۳، و از ص ۹۳ تا ۹۸، و از ص ۱۰۳ تا ۱۳۰ چاپ بنیاد بعثت را داراست.

افصاح چاپ بعثت حدود ۲۲۰ صفحه است، بنابراین بیش از نیمی از افصاح در هر یک از مجموعه ۶۸۷ و ۴۱۸۶ موجود است.

آغاز موجود: «مسألة أخرى: فإن قال: قد قطعتم عذري في الجواب عما تعلق به خصماؤكم».

انجام موجود: «ما يلحق مقاتلهم من الخلل والتناقض بالتخصيص على التحكيم دون الحجة والبيان، والله نسأل التوفيق».

سه ● کتاب اول از مجموعه‌ای شامل افصاح و چند رساله - از غیر مفید - که فاقد شماره است و هنوز فهرست نشده.

نسخ زیبای محمد قاسم بن شجاع الدین نجفی، در شوال ۱۰۵۸ در اصفهان، تصحیح شده، و آیات قرآن در آن مشکول است.

در آغاز و انجام مجموعه چندین صفحه یادداشتها و فواید متفرقه دیده می‌شود، بر روی برگ اول، این یادداشت آمده است:

«... هذا كتاب الإفصاح و... كتبها بيده الفانية... الواثق بذى اللطف الجلي والخفي محمد قاسم بن شجاع الدين النجفي...».

بر روی برگ دوم مهر بیضوی «محمد مهدی»، و یادداشت:

«صار ملكي... وأنا الواثق بالله العلي ابن محمد قاسم النجفي محمد مهدي».

دیده می‌شود.

۹۲ برگ، ۱۷ سطری، ۲۰ × ۱۱/۵ سم.

انسان سیدی مستفاد از سینه داجیه...
 کیف جوران بخیزد التمه الخجل...
 سینه، الحاسه و العاید من تاش و کاش...
 جوران کبیرت بالغمیة فی هذا الدار...
 بخیزد عند امدتک الوجوه کلها...
 من نظرته فملا شوقک لعصبتہ و لا مباد...
 هذا و سعاد لکونت مثلی فی...
 و لیرد لک و یوایس فی...
 استعاره علی غیر سبب الا...
 الیه یلهم حقله و نال عقلاء...
 علی ما ذکرناه من قران قول رسول الله...
 المؤمنین علی بن ابی طالب علیه الصلوات...

تصویر صفحهای از «اقسام مومنی فی السان» از نسخه کتابخانه مجلس شورای اسلامی

این نسخه خطی از کتاب «اقسام مومنی فی السان» است که در کتابخانه مجلس شورای اسلامی نگهداری می‌شود. این نسخه به خط نستعلیق نوشته شده و شامل توضیحاتی بر روی متن اصلی است.

ما کلام امد المومنین علیهم
 سلم من فطعمه وقت
 ه لیس و غیره فقر و قدر
 من بلاوه الدیران فقرته ما یفقد الا...

بسم الله الرحمن الرحیم
 محمد بن علی بن ابی طالب علیه السلام
 علی بن ابی طالب علیه السلام
 علی بن ابی طالب علیه السلام
 علی بن ابی طالب علیه السلام

(۸)

«أقسام مولى في اللسان»

شیخ طوسی در فهرست از این رساله نامی نبرده است ولی نجاشی از آن یاد کرده و نام آن را به همین صورت - بدون الف و لام بر سر «مولى» - ضبط کرده است (ص ۴۰۱). همچنین بر روی برگ اول این رساله در نسخه شماره ۲۴۳/۳ همین کتابخانه نیز نام آن دقیقاً همان طور که در رجال نجاشی آمده و در بالا ذکر شد، ضبط شده است. علاوه بر آن، روی برگ اول مجموعه مذکور و نیز در پایان همین رساله در مجموعه مذکور و أيضاً شماره ۲۵۵/۲۰ همین کتابخانه «أقسام مولى» - بدون الف و لام - ضبط شده است. ولی ابن شهر آشوب در معالم العلماء و برخی کاتبان نسخه‌های متأخر «أقسام المولى» - با الف و لام - ضبط کرده‌اند که واضح است تعبیر نجاشی و نسخه قدیمی این رساله، بر تعبیر ابن شهر آشوب رجحان دارد.

البته در آغاز نسخه‌ای عکسی از این رساله - که معرفی خواهد شد - از آن چنین یاد شده است: «مختصر الکلام في أقسام مولى في اللسان».

شیخ مفید در این رساله در باره حدیث شریف «من كنت مولاه فهذا علي مولاه» که دال بر وصایت و خلافت بلا فصل حضرت امیرالمؤمنین (علیه أفضل صلوات المصلین)

است بحث کرده است. بنابراین از آثار کلامی مفید محسوب می‌شود، گرچه سرشار از مباحث لغوی و ادبی و نشاندنده تفرع او در این گونه مباحث است.

شیخ مفید در این رساله اثبات می‌کند که مراد از کلمه «مولی» در حدیث شریف، اولی به تصرف و طاعت است، و نیز معنای حقیقی این کلمه هم همین است.

وی در آغاز، ده معنی برای کلمه «مولی» ذکر کرده که عبارتند از: ۱- اولی به تصرف، ۲- مالک رِق، ۳- عبد آزاد شده، ۴- مالک آزاد کننده، ۵- ابن عم، ۶- ناصر، ۷- ضامن جریره، ۸- حلیف، ۹- جار، ۱۰- سید مطاع.

آنگاه می‌گوید: معنای حقیقی این کلمه، همان معنای اول است، و اثبات می‌کند که همان معنی هم مراد رسول اکرم (صلی الله علیه وآله) بوده است. و برای این منظور از قراین داخلی و خارجی مدد می‌جوید.

شیخ مفید در این زمینه رساله دیگری هم دارد که در همین فهرست با عنوان «معنی المولی» معرفی می‌شود.

• این رساله مکرر چاپ شده است.

آغاز - بعد از بسمله و حمدله :- «المولی ینقسم فی اللغة علی عشرة أوجه: أولها: الأولى، وهو الأصل والعماد الذي ترجع إليه المعاني في باقي الأقسام...».

انجام: «وهذا قول من صار إليه ظهر جهله عند العقلاء، فصح ما أثبتناه من هذه الأشعار، ودلائلها ما ذكرناه من برهان قول رسول الله (صلی الله علیه واله) علی إمامة أمير المؤمنين (عليه السلام) والله الموفق للصواب. تم كتاب أقسام مولى وصى الله على سيدنا محمد النبي وآله الطيبين الطاهرين، وسلم تسليمًا كثيرًا».

توضیح: آغاز سه نسخه خطی موجود در کتابخانه همان است که ذکر شد. ولی در آغاز نسخه‌ای خطی متعلق به کتابخانه چستریتی (Chester, Beatty) ایرلند - که تصویر آن در کتابخانه موجود است - قبل از آن آغاز، مقدمه‌ای است بدین صورت - بعد

از بسمله وحمدله - : «أما بعد (أطال الله بقاء الأمير، وأدام تأييده وعلوّه وتمكينه ورفعته، وكبّت عدوّه) فإني ممثّل ما رسّته من إثبات أقسام المولى في اللسان، وذكر طرفٍ من الاستدلالات على إمامة أميرالمؤمنين علي بن أبي طالب (عليه السلام)، بما تضمّنه المقال الصادر عن رسول الله (صلى الله عليه وآله) في غدِير خمٍّ بحضرة الأَشهاد؛ وأن أُردفَ بذلك بما يشهد بصحّته من الأشعار التي تقوم في البرهان مقام... على التسليم له والانقياد، وباللّه أستعين وإياه أستهدي إلى سبيل الرشاد. باب أقسام المولى في اللسان».

یک ● رسالۀ دوازدهم از مجموعه شماره ٧٨

نسخ کم غلط، نام کاتب و تاریخ کتابت نامعلوم.

٦ برگ، از برگ ١٤٧ تا ١٥٢

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رسالۀ سیزدهم از مجموعه شماره ٢٤٣

نسخ پیش از ٥٨٨، قدیمی و نفیس.

٦ برگ، از برگ ١٣٩ تا ١٤٤.

به خط کاتب نسخه این مطالب بر روی برگ اول رساله دیده می شود:

«کتاب أقسام مولى في اللسان بطرف من الاستدلال على إمامة أميرالمؤمنين

(عليه السلام) بها عن النبي (صلى الله عليه وآله) في يوم الغدير من المقال من كلام

الشيخ المفيد... (رضي الله عنه وأرضاه)».

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

سه ● رساله بیستم از مجموعه شماره ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۷ برگ، از برگ ۱۴۷ تا ۱۵۳.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

***

بجز این نسخه‌های خطی، نسخه‌ای عکسی از این رساله در کتابخانه موجود است که در دو جلد فهرست نسخه‌های عکسی مطبوع معرفی نشده، بنابراین هنوز شماره گذاری نشده است. مشخصات آن چنین است:

چهار ● رساله دوم از مجموعه شماره ۳۸۷۷ کتابخانه چستریتی ایرلند.

اصل این رساله، به دنبال نسخه‌ای از کشف الرموز فاضل آبی کتابت شده و در

کتابخانه چستریتی (Chester, Betty) ایرلند به شماره ۳۸۷۷/۲ نگهداری می‌شود.

نسخ علی بن شمرخ (?) در سه شنبه ۲۸ ماه رجب ۷۶۸ (پایان کشف الرموز).

۴ برگ، از برگ ۲۸۴ تا ۲۸۷، تمام مجموعه: ۲۸۷ برگ، ۲۵ سطری، ۱۱ × ۲۱ سم.

در پایان رساله، این عبارت و اجازه از شیخ مفید دیده می‌شود: «...بخطه (رحمه الله)

ماهذه صورته: -قرأ علیّ الشیخ أبو الحسن علی بن محمد بن الدقاق (أئده الله) و کتب محمد

ابن محمد بن النعمان فی صفر سنة ثلاث وأربع مائة» (نیز ر.ک: ایضاً «ذریعه» ج ۱، ص ۲۴۶)

این مجموعه، خوش خط، مضبوط، مشکول و مصتح و نفیس است. بر روی برگ

اول و دوم مجموعه، یادداشتهای متعددی دیده می‌شود، و از روی برگ اول،

یادداشتهای حک و محو شده است. بنابراین یادداشتهای یک بار در سال ۱۲۸۸ وقف

شده است و قبل از این تاریخ، به سال ۱۱۴۵ بر کتابخانه آستان قدس رضوی وقف شده

است، زیرا روی برگ اول مجموعه نوشته شده است:

«جلد مذکور از جمله هفتصد کتاب وقفی... است که از دارالسلطنة اصفهان ارسال

این استان فیض نشان نموده است، ۱۱۴۵».

این یادداشت، درست عین یادداشتی است که بر روی برگ اول نسخه اصل رساله محیطیه غیاث الدین جمشید کاشانی، موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۲۲۹ - و نیز نسخه شماره ۳۸۲۸ آن کتابخانه - دیده می شود، و این مجموعه با آن دو نسخه یکجا وقف شده است.

از جمله یادداشتهاست:

«من عواری الزمان لدى العبد الوائق بالله العلي، ابن محمد قاسم النجفي محمد مهدي عفي عنه»؛ «كشف الرموز... در شهر محرم الحرام ۱۱۵۴ داخل عرض شد»؛ «الوقف غیر ثابتة، لکنه مجهول المالک علی الظاهر...»؛ «از حاجی محمد علی گرفته شد».

به هر حال، بدرستی مشخص نیست که این مجموعه از چه کسی خریداری - یا سرقت - شده، و چگونه از چستریتی ایرلند سر درآورده است؟! ولی آنچه مسلم است اینکه شیخ آقا بزرگ تهرانی آن را دیده و مشخصاتی برای آن ذکر کرده که تنها بر همین مجموعه منطبق است، زیرا در «ذریعه» (ج ۱۸، ص ۳۵) ذیل کشف الرموز می گوید: «وفي كتب الحاج الشيخ عبد الحسين الطهراني بکربلاء نسخة بخط الشيخ علي بن شمرح [كذا]، فرغ منه نهار الثلاثاء الثامن وعشرين من شهر رجب، وسنة كتابتها ۷۶۸».

نیز در «ذریعه» (ج ۱، ص ۲۴۶) می نویسد: «إجازة الشيخ... المفيد... للشيخ أبي الحسن علي بن محمد الدقاق، مختصرة، تاريخها صفر سنة ۴۰۳. رأيت صورتها على ظهر رسالة المولى للشيخ المفيد».

منظور تهرانی همان اجازه ای است که عین آن را از آخر همین رساله «أقسام مولی

فی اللسان» نقل کردیم.

پنج ● رساله ششم از مجموعه‌ای فاقد شماره

این مجموعه هنوز فهرست - و شماره‌گذاری - نشده است.

نسخ محمد امین الخوئی در ۱۱ جمادی الآخرة ۱۳۳۶ در نجف اشرف.

۴ برگ، از برگ ۳۶ تا ۳۹.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

مقدمه نسخه کتابخانه چستر بیٹی که قبلاً یاد شد در این نسخه نیز هست، و از یادداشت کاتب در پایان رساله برمی‌آید که با چند واسطه از روی همان نسخه نوشته شده است. این یادداشت چنین است:

«... وقد نقلتها من نسخة نقلت من خط العلامة المحدث فخر المتأخرين وتاج المتعبدین الحاج میرزا حسین النوری الطبرسی (قده)، وقد کتب هو (ره) فی آخرها بخطه الشریف: نقلت من نسخة نقلت من نسخة نقلت من نسخة فی آخرها إجازة المصنّف الشیخ المفید (قده)، هذه صورته: قرأ علیّ الشیخ أبو الحسن علی بن محمد ابن الدقاق... حَرَّرَهَا المذنبُ الأئیم الجانی محمد أمين الخوئی أصلاً والتجفی مولداً ومدفناً إن شاء الله (عفا الله عنهما) ۱۳۳۶».

(۹)

«الأمالی»

«مهمترین اثر حدیثی به جا مانده از شیخ مفید، مجموعه روایاتی است که به همین نام، شهرت دارد. شیوه روایت این کتاب به گونه املا بوده که شیخ، روایاتی را آرام آرام می خوانده و راویان آنها را یادداشت می کرده اند.

احادیث این کتاب در فاصله اول ماه رمضان سال ۴۰۴ تا بیست و هفتم ماه رمضان سال ۴۱۱ طی ۴۲ مجلس^(۱۳) املا شده است. مجالس بیشتر در ماه رمضان و گاه در ماه شعبان و رجب برپا می شده، و در سال ۴۰۷ بیش از سایر سالها دایر بوده است.

بحثهای گوناگون مربوط به امامت، چون لزوم ولایت، لزوم اطاعت امام، فواید محبت اهل بیت (علیهم السلام) فضایل شیعه، علم و مظلومیت ائمه؛ قسمتی از موضوعات روایات این اثر است.

این کتاب به نام «أمالی» مشهور است. نجاشی، شاگرد شیخ مفید، ضمن برشمردن

۱۳- در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۱۸۷، شاید به پیروی از «ذریعه» ج ۲، ص ۳۱۶، چهل و سه مجلس ذکر شده که اشتباه است.

کتابهای وی از «الأمالی المتفرقات» نام می‌برد. ولی شیخ طوسی در فهرست و ابن شهر آشوب از این کتاب نامی نبرده‌اند. به هر حال تعبیر نجاشی ممکن است تنها ناظر به این کتاب باشد، و نیز محتمل است ناظر به کتاب خاصی نباشد بلکه به املاهای پراکنده شیخ، در موضوعات مختلف، نظر داشته باشد. در صورتی که کلام نجاشی ناظر به همین امالی مورد بحث باشد، وصف «المتفرقات» یا به جهت پراکندگی زمان املا یا مختلف بودن موضوع روایات و یا پراکنده بودن روایت مشایخ در کتاب است؛ زیرا روایت هر یک از مشایخ در یک جا گرد نیامده است. («نور علم» شماره ۴۵، ص ۱۱۰ به بعد). نجاشی، ضمن شمارش تألیفات مفید، از کتاب دیگری به نام «المجالس المحفوظة في فنون الكلام» نام برده (ص ۴۰۰) که بعید نیست مرادش همین امالی بوده است، بنا بر این «الأمالی المتفرقات» در گفته وی، ناظر به املاهای گوناگون شیخ در مسایل مختلف و پراکنده دیگر است. از این کتاب گاهی با عنوان «مجالس المفید» هم یاد می‌شود.

آغاز - بعد از بسمله و حمدله - : «مجلس يوم السبت مستهل شهر رمضان سنة أربع و أربعمائة بمدينة السلام».

انجام: «جعفر بن محمد (عليهما السلام) يقول: لا يكمل إيمان العبد حتى يكون فيه أربع خصال: يحسن خلقه، ويُسخي نَفته ويمسك الفضل من قوله، ويخرج الفضل من ماله».

یک ● شماره ۱۷۰

نسخ احمد بن حاج اسدالله تبریزی، شب چهارشنبه دهم ذی‌قعدة ۱۲۹۵.

روی برگ اول، این دو یادداشت به چشم می‌خورد:

- «استكتبته لنفسي وأنا العبد الضعيف محمد تقي بن محمد بن الحسين الشريف في

۱۲۹۵».

- «قد وقفته في سبيل الله وجعلته في المكتبة العامة الموقوفة. شهاب الدين الحسيني

المرعشي النجفي ۱۳۸۶».

۱۲۲ برگ، ۱۴ سطری، ۱۴/۵ × ۲۱/۵ سم.

دو ● شماره ۱۶۰۰

نسخ علی بن حسن بن احمد بن ابراهیم بن مظاهر در ۲۲^(۱۴) ذیقعدہ سال ۷۵۵ در حله.

این نسخه، مختصر أمالی شیخ مفید است، یعنی اسناد آن حذف شده است، تلخیص کننده در آغاز آن می نویسد:

«... وبعد فإتی عزمت علی الجمع بین أمالی الشیخ الأعظم المفید محمد بن محمد بن النعمان و أمالی الشیخ الأعظم محمد بن بابویه (علیهما الرحمۃ والرضوان) بحذف الأسانید؛ وأذکر التبی أو الإمام (علیهما السلام) الذی یروی عنه الخبر، و ربما ذكرت بعض الرواة لیسهل علی قارئها ومستمعها وبدأت - مستعیناً بالله ومتوکللاً علیہ راجیاً منه جزیل الثواب فإتته حسبی وإلیه المآب - بأمالی شیخنا الأعظم المفید محمد بن محمد بن النعمان...».

تلخیص کننده شناخته شده نیست و محتمل است کاتب نسخه باشد - که از علمای سده هشتم و از شاگردان فخر المحققین بوده - همچنانکه روی برگ اول استظهار شده است. به هر حال نسخه ای است مصحح و کم غلط.

۶۸ برگ، ۲۵ سطری، ۲۳ × ۱۵/۵ سم.

دو تذکر:

۱ - أمالی تاکنون بارها چاپ شده، از جمله چند سال پیش در ایران و به تصحیح استاد

علی اکبر غفاری و آقای حسین استاد ولی؛ در این تصحیح از این دو نسخه نیز استفاده شده است.

۲- ناشر تصحیح مزبور، روی جلد چاپ جدید آن نوشته است: «تحقیق مؤسسة النشر الإسلامي» که البته غلط محض است، و همانطور که گفته شد، مُصَحِّحِ استاد غفاری و آقای حسین استاد ولی است.

(۱۰)

«ایمان ابي طالب»

در موضوع اثبات ایمان ابو طالب، والد بزرگوار حضرت وصی (علیهما السلام)، قدیماً و حدیثاً، عامه و خاصه آثار فراوانی نوشته‌اند (رک: «ذریعه» ج ۲، ص ۵۱۰-۵۱۴) ولی ظاهراً رساله شیخ مفید قدیمی‌ترین اثر موجود شیعی در این باره است.

نجاشی از این اثر با عنوان «کتاب ایمان ابي طالب» (ص ۳۹۹)، و ابن شهر آشوب در معالم العلماء با عنوان «ایمان ابي طالب رحمه الله» یاد کرده‌اند؛ لیکن شیخ طوسی در فهرست از آن نامی به میان نیاورده است.

شیخ آقا بزرگ تهرانی، این رساله را با عنوان فوق معرفی کرده و از ظاهر کلامش بر می‌آید که آن را ندیده بوده است. («ذریعه» ج ۲، ص ۵۱۳-۵۱۴). و نیز در «ذریعه» (ج ۲، ص ۵۱۲-۵۱۳) اثر دیگری به نام «ایمان ابي طالب» معرفی کرده ولی مؤلف آن را نشناخته و گفته است:

«محمّل است این اثر تألیف سید حسین مجتهد کرکی - متوفای ۱۰۰۱ در اردبیل - باشد، زیرا وی در آخر کتاب خود به نام «دفع المناوأة»، که در سال ۹۵۹ آن را تألیف کرده، وعده داده است کتاب مستقلی در ایمان ابو طالب بنویسد. و ظاهراً در فاصله سالهای ۹۵۹ تا ۱۰۰۱ به وعده اش وفا کرده است. والله العالم».

شیخ آقا بزرگ تهرانی در ادامه این گفتار، نسخه‌ای «عتیق» از این رساله را یاد کرده می‌افزاید: «این نسخه از اول ناقص، و ضمن مجموعه‌ای نزد سید هاشم سبزواری در کاظمین است».

از بیان مشخصات این رساله و عباراتی که از آن نقل کرده مسلم می‌شود که رساله مذکور، همان رساله شیخ مفید است که شیخ آقا بزرگ به خاطر افتادگی آغاز آن، متوجه این نکته نشده است.

شیخ مفید در آغاز این رساله به برخی از دیگر آثارش اشاره کرده و گفته است:
 «... قد أشبعْتُ الكلام في هذا الباب في مواضع من كتبي المصنَّفات وأمالِي المشهورات».

• این رساله تا کنون چند بار چاپ شده است و از جمله اخیراً به وسیله بنیاد بعثت در قم.

آغاز - بعد از بسمله و حمدله :- «وبعد، أطال الله بقاء سيِّدنا^(۱۵) الأستاذ الجليل، وأدام له العزَّ والتأييد، والعلو والتمهيد...».

انجام: «وإيراد جميعه بطول، وفيما أتينا [كذا] منه كفاية وبلاغ، والحمد لله رب العالمين...».

● رساله هفتم از مجموعه ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۸ برگ، از برگ ۶۵ تا ۷۲.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

«تحریم ذبائح اهل الكتاب»

نجاشی با عنوان «مسألة في تحريم ذبائح أهل الكتاب» از این اثر یاد کرده (ص ۴۰۱)، ولی شیخ طوسی در فهرست و ابن شهر آشوب در معالم العلماء از آن نامی نبرده‌اند. شیخ آقا بزرگ تهرانی در «ذریعه» از این رساله، چند بار با نامهای مختلف یاد می‌کند:

الف) «الذبيحیة في ذبائح أهل الكتاب» (ج ۱۰، ص ۴)؛

ب) «مسألة في تحريم ذبائح أهل الكتاب» (ج ۲۰، ص ۳۸۴)؛

ج) «مسألة في ذبيحة أهل الكتاب» (ج ۲۰، ص ۳۸۷)؛

محتوای این رساله بحث از حرمت خوردن ذبیحه اهل کتاب است.

مشهور بین علمای شیعه حرمت آن است، برخی هم به حلیت فتوا داده‌اند. در مقابل، اکثر فقهای عامه، قایل به حلیت هستند. عالمان شیعه، علاوه بر ذکر این بحث در دوره‌های فقه، رساله‌های جداگانه‌ای نیز در این زمینه نوشته‌اند، از جمله: شیخ بهایی، سید علی بن سید دلدار علی نقوی و مرحوم میرزا محمد هاشم چارسوقی، (رضوان الله علیهم) («ذریعه» ج ۱۰، ص ۳، ۴). ولی شاید قدیمی‌ترین رساله موجود شیعی در این مبحث، همین رساله شیخ مفید باشد که در اختیار ابن ادریس بوده و در برخی از

نوشته‌هایش از آن نقل کرده، و شهید اول نیز در غایة المراد - در بحث مواسمه و مضایقه به نقل از ابن ادریس - مطلبی از آن نقل کرده که در این رساله موجود است.

• این رساله تا کنون چاپ نشده است.

آغاز - بعد از بسمله و حمدله - : «اختلف أهل الصلاة في ذبائح أهل الكتاب، فقال جمهور العامة بإباحتها، وذهب نفر من أوائلهم إلى حظرها، وقال جمهور الشيعة بحظرها...».

انجام: «وهذا عندما توهمه المتصنّف من الشذوذ، والله الموفق للصواب».

• رساله اول از مجموعه شماره ۳۶۹۴

نسخ بسیار مفلوط، تاریخ کتابت احتمالاً ۱۰۵۶.

۳ برگ، از برگ ۲ تا ۴.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

(۱۲)

«تفضیل امیر المؤمنین (علیه السلام)»

نجاشی از این رساله با عنوان «کتاب فی تفضیل امیر المؤمنین (علیه السلام) علی سائر اصحابه» [کذا، شاید الصحابة] یاد کرده است (ص ۴۰۱). و در نسخه‌های خطی از آن با عنوان «مسألة فی تفضیل امیر المؤمنین (علیه السلام)» و «مسألة فی تفضیل امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علی سائر البشر» و یا «... علی سائر الأمة» و مانند آن یاد شده است. شیخ آقا بزرگ تهرانی هم عنوان «مسألة فی افضلیة علی (علیه السلام) علی كافة البشر سوی رسول الله (ص)» بر آن نهاده است («ذریعه» ج ۲۰، ص ۳۸۳).

به هر حال شیخ مفید در این رساله در باره دو مسأله بحث کرده است: یکی برتری حضرت وصی (علیه السلام) بر سایر صحابه؛ و دیگری فضیلت آن حضرت بر همه انبیا بجز نبی خاتم و رسول اکرم (صلی الله علیه وآله). شیخ مفید اقوال گروههای مختلف را نقل، و برای اثبات مطلوب خود ادله مختلفی آورده است.

• این رساله تاکنون چاپ نشده است.

آغاز - بعد از بسمه - : «قال الشيخ المفید (رضی الله عنه): اختلفت الشيعة في هذه

المسألة، فقالت الجارودية...».

انجام: «فتفاضل الخلق فيه حسب... القائلين... بذلك من الأنام. والله ولي التوفيق، وصلى الله على سيد رسله محمّد النبي وآله، وسلّم كثيراً».

یک ● رساله سیزدهم از مجموعه شماره ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتاب و کاتب نامعلوم.

۶ برگ، از برگ ۱۵۲ تا ۱۵۶.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رساله چهاردهم از مجموعه شماره ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۱ برگ، برگ ۱۴۵.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

تنها صفحه اول این رساله در این مجموعه هست.

انجام موجود: «فإن قال: قد ثبت أنّ رسول الله (صلى الله عليه وآله) أفضل».

سه ● رساله بیست و یکم از مجموعه شماره ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۵ برگ، از برگ ۱۵۳ تا ۱۵۸.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

چهار ● رساله چهارم از مجموعه شماره ۱۱۶۱

نسخ زین العابدین بن ابی الحسن بن کتاب الله، در جمعه ۴ رجب ۱۱۵۴.

این یادداشت بر روی برگ اول مجموعه دیده می شود: «وقفته في سبيل الله في

١٣٨٦ شهاب الدين الحسيني المرعشي النجفي».

٢ برگ، از برگ ١٤ تا ١٥، سطور مختلف، ١٩/٥ × ١٩ سم.

***

«التواريخ الشرعية» ← «مسار الشيعة».

«جوابات أبي الليث الأواني» ← «أجوبة المسائل العكبرية»

«جوابات الإحدى والخمسين مسألة» ← «أجوبة المسائل العكبرية»

«جوابات أهل الموصل في العدد والرؤية» ← «العدد والرؤية»

«جوابات المسائل السروية» ← «أجوبة المسائل السروية»

«جوابات المسائل الصاغانية» ← «أجوبة المسائل الصاغانية»

«جوابات المسائل العكبرية» ← «أجوبة المسائل العكبرية»

میتازله
 والمواقف التي ذكرناها وفيها هو اقرب الي وجه نهاية المطان

باب المخطورة الح والعم من الافعال

المباحة بغيرها من الاحوال هـ

وبسبعة عشر شيئا تغطيه الراس وتظلل الجامل وليس النيات
 والتطيب والنساء والصيد والاطهنة وازن صاده الكلال
 والبهز بالله عروجل وتقصير السيف وطلقة وتنفه والارثاس
 في الماء وعقد البجاح والنظرة المراه وقتل القمل وتقله
 الجسد كما في ما سواه وقتل ساير الهوام هـ وقد حرص للنساء
 تغطيه الرووس وانحوار ك الطلال ثم هو الرحاك فيما
 عددناه ما سواه من السن سوا هـ

بم كتاب الاشارة بخدا لله وصفه
 وصلى الله على سيدنا محمد النبي
 وآله الطيبين الطاهرين وسلم

وقد كانت خاتمة قرأت خاله عمومي آيت الله العظمي

مرعشي اجفي - قم

(۱۳)

«جواب أهل الحائر»

در فهرستها، از این رساله، با عنوان «رسالة في عدم سهو النبي (صلى الله عليه وآله)»، «الرسالة السهوية»، «الردّ على من يزعم أنّ النبي يسهو» و مانند آن یاد شده است که انتخاب این عناوین با توجه به محتوای رساله بوده است. ولی در نسخه‌های خطی قدیمی و نیز بعضاً جدید آن - مانند شماره ۷۸/۳، و شماره ۲۴۳/۳ همین کتابخانه - از آن با تعبیر «جواب أهل الحائر» یاد شده است و در صفحه عنوان هر دو نسخه فوق، روی برگ اول، این عنوان به چشم می‌خورد: «جواب أهل الحائر (علی ساکنه السلام) في سهو النبي (عليه السلام) في الصلاة» علاوه بر این، در پایان هر دو نسخه فوق و نسخه شماره ۳۴۱۴/۴ همین کتابخانه و نیز مجموعه شماره ۸ از کتب امام جمعه خویی در کتابخانه مجلس شورای اسلامی، چنین آمده است:

«تمّ جواب أهل الحائر (علی ساکنه السلام) فیما سألوا عنه من سهو النبي

(صلى الله عليه وآله) في الصلاة، بحمد الله ومنه».

بنابر این، جهت پرهیز از هرگونه خلط و اشتباه، رساله محل بحث را باید به همین

عنوان («جواب أهل الحائر») نامید.

شیخ طوسی در «فهرست» از این رساله، نه با عنوان فوق یاد کرده است و نه با عنوان «رسالة في سهو النبي (صلى الله عليه وآله)» و مانند آن.

نجاشی نیز در «رجال» از کتابی با عنوان بالا یا «سهو النبي» یا «ردّ سهو النبي» و امثال آن، نامی به میان نیاورده است.

ابن شهر آشوب در «معالم العلماء» در عداد تألیفات مفید، از اثری با عنوان «الردّ علی ابن بابویه» نام برده که معلوم نیست مرادش رساله مورد بحث باشد، و محتمل است منظور وی رساله «العدد والرؤية» باشد.

شیخ علی عاملی، نواده صاحب معالم، در انتساب این رساله به مفید اندکی تردید داشته است؛ زیرا می گوید:

«واعلم أنه وقع في يدي كتاب في عدة رسائل للشيخ المفيد وبعضها للسيد المرتضى (رضي الله عنهما) ومن الجملة رسالتان إحداهما في الردّ على الصدوق في قوله: «إنّ شهر رمضان لا ينقص» وهذه للمفيد من غير شبهة، لأنها مشحونة بقرائن تدلّ على أنّها له؛ والثانية محتملة لأن تكون له أو للسيد، وهي تتضمن الردّ عليه في القول بسهو النبي (عليه السلام) ولكن من حيث زيادة التشنيع فيها بعد كونها له من حيث كونه يروي عنه، اللهم إلا أن يكون كلام الصدوق اقتضى مقابله بمثل ذلك. وبالجملة فهي لأحدهما؛ ومن تتبع رسائل المفيد و مصنفاته رأى فيها كثرة الفصول كما هنا، مع قرينة كونه من مشايخ السائل في الجملة...» («الدر المنثور» ج ۱، ص ۱۱۰).

ظاهر این عبارت آن است که منشأ تردید صاحب «الدر المنثور» در انتساب این رساله به شیخ مفید یا سید مرتضی - از جمله - وجود آن ضمن مجموعه ای از رسایل این دو بزرگوار بوده است.

علامه مجلسی (قدس سره) هم اندکی تردید داشته و ظاهراً منشأ تردیدش همین امر بوده است. (مقایسه کنید «بحار» ج ۱۷، ص ۱۲۹ را با «الدر المنثور» ج ۱، ص ۱۲۰)

علامه فرموده است:

«ولنختم هذا الباب بإيراد رسالتي وصلت إلينا تنسب إلى الشيخ السديد المفيد،
أو السيد النقيب الجليل المرتضى (قدس الله روحهما) وإلى المفيد أنسب»
(«بحار الأنوار» ج ۱۷، ص ۱۲۲)

این رساله، بتفصیل، در باره سهو پیامبر بحث می‌کند و روایات متضمن سهو پیامبر را
مخدوش می‌داند و بشدت رد می‌کند.

لحن نویسنده در این رساله، حادّ و حاوی تشنیع فراوان بر قایل به سهو النبی (صلی
الله علیه وآله) است. و بعید است شیخ مفید در باره استادش صدوق، چنین تعبیراتی بکار
برده باشد. مثلاً می‌گوید:

«قد تكلف ما ليس من شأنه فأبدى بذلك عن نقصه في العلم وعجزه، ولو كان
متمنّ وُفق لرشده لما تعرّض لما لا يُحسِنه، ولا هو من صناعته، ولا يهتدي إلى
معرفته، لكنّ الهوى مُزِدّ لصاحبه، نعوذ بالله من سلب التوفيق، ونسأله العصمة
من الضلال... حسب اعتلال الرجل الذي ذكرت أيها الأخ عنه من إعلاله... وهو
لازمٌ لمن حكيت عنه ما حكيت فيما أفتى به من سهو النبي (صلی الله علیه
وآله) واعتلّ به، ودلّ على ضعف عقله، وسوء اختياره، وفساد تخليّه... وكفى
بمن صار إلى هذا المقال خزيّاً... إلّا أن يدّعي الوحي في ذلك! ويتبين به عن
ضعف عقله...»

از محتوای رساله، بخوبی و بصراحت، استفاده می‌شود که ردّ بر کلمات شیخ صدوق
(قدس سره) در «فقیه» (ج ۱، ص ۲۳۳ - ۲۳۵ چاپ نجف) است و آنچه برخی احتمال
داده‌اند که ردّ بر ابن ولید، استاد شیخ صدوق، باشد صحیح نیست.

چنانکه قبلاً گفته شد، در نسخه‌های خطی و قدیمی این رساله، نام ردّ سهو النبی و
مانند آن نیامده بلکه از آن با عنوان «جواب أهل الحائر» یاد شده است و آنچه انتساب
رساله را به شیخ مفید مورد تردید قرار می‌دهد این است که هیچ یک از نجاشی و شیخ و

ابن شهر آشوب، ضمن برشمردن تألیفات مفید، از رساله‌ای به نام «جواب اهل الحائر» یا رة سهو النبي (صلی الله علیه وآله) یاد نکرده‌اند؛ و خود شیخ مفید هم در هیچیک از دیگر آثار خود، به این رساله اشاره‌ای نکرده است. قدیمی‌ترین نسخه موجود این اثر، ظاهراً نسخه شماره ۲۴۳/۳ این کتابخانه است که در آن تعدادی از رسایل شیخ مفید - با تصریح بر اینکه این رساله‌ها از اوست - گرد آمده و دلیل دیگری بر انتسابش به شیخ وجود ندارد، و چنانکه گذشت علامه مجلسی و عاملی نیز اندک تردیدی در انتساب آن داشته‌اند.

از سوی دیگر، نجاشی ضمن شمارش تألیفات ابو یعلی جعفری، خلیفه و جانشین و داماد شیخ مفید، از «جواب المسائل الواردة من الحائر (علی صاحب السلام)» نام می‌برد («رجال نجاشی» ص ۴۰۴، شماره ۱۰۷۰) که شاید همین رساله باشد (رک: «اندیشه‌های کلامی شیخ مفید» ص ۶۱).

شیخ آقا بزرگ تهرانی در «ذریعه» در چند مورد از این رساله یاد کرده است: الف) ج ۵، ص ۱۷۵ - ۱۷۶ با عنوان «جواب أهل الحجاز» که تصحیف «أهل الحائر» است.

ب) ج ۱۱، ص ۲۰۰، با عنوان «الرسالة السهوية» در اینجا نیز فرموده: «جواب أهل الحجاز» که صحیح آن «أهل الحائر» است.

ج) ج ۱۲، ص ۲۶۷، با عنوان «السهوية».

وی در موضع اول - ج ۵، ص ۱۷۶ - تا حدودی این احتمال را تأیید می‌کند که این رساله نه از شیخ مفید باشد و نه از سید مرتضی، و می‌گوید: «بنای نجاشی بر این بوده که همه آثار مفید را ذکر کند، چون به هنگام برشمردن تألیفات او، در آغاز، کلمه «منها» نیاورده تا نشانه ذکر بعض آثار او باشد؛ از سوی دیگر نجاشی از همه تصانیف مفید مطلع بوده و نیاوردن نام تألیفی دلیل آن است که شیخ مفید چنان تألیفی نداشته است».

البته این گفته قابل خدشه است زیرا نجاشی از تعدادی از آثار شیخ مفید مانند

«تصحیح الاعتقاد» نیز یاد نکرده، پس معلوم می‌شود که وی یا بنای ذکر همه آثار مفید را نداشته، یا بعضی را سهواً از قلم انداخته و یا از برخی آثار او بکلی بی‌اطلاع بوده است. افزون بر این، تعدادی از آثاری را که شیخ طوسی در فهرست به مفید نسبت داده، نجاشی ذکر نکرده است مانند «رسالة في الفقه إلى ولده» (رک: «نور علم» شماره ۵۵، ص ۱۰۳).

ناگفته نماند که شیخ مفید در «تصحیح الاعتقاد» (ص ۱۱۳ - ۱۱۴، چاپ رضی)، با لحنی نسبتاً آرام، به مسأله سهو نبی (صلی الله علیه وآله) اندک اشاره‌ای کرده است. در رساله مورد بحث - «جواب أهل الحائر» - سخنی است که شاید با مبانی شیخ مفید و اکثر امامیه سازگار نباشد، و آن اینکه می‌فرماید:

«ولسنا ننكر أن يغلب النوم على الأنبياء (عليهم السلام) في أوقات الصلوات حتى تخرج فيقضوها بعد ذلك، وليس عليهم في ذلك عيب ولا نقص...».

برای آگاهی بیشتر از نظریات ابن بابویه و شیخ مفید در این زمینه، رک: «اندیشه‌های کلامی شیخ مفید» ص ۴۶۷ - ۴۷۳.

حاصل آنکه، باید در باره این رساله، با توجه به قراین داخلی و محتوایی و مقایسه آن با سایر آثار مفید، بحث شود که آیا از آن شیخ مفید است یا داماد او ابویعلیٰ جمعفری، یا عالم دیگری؟

• این رساله تاکنون مستقلاً چاپ نشده، بلکه ضمن «بحار الأنوار» (ج ۱۷، ص ۱۲۲ - ۱۲۹) و «الدر المنثور» (ج ۱، ص ۱۱۱ - ۱۲۰) درج و چاپ شده است.

آغاز - بعد از بسمله و حمدله -: «وبعد، فقد وقفتُ أيتها الأخ (وقفك الله...) على ما كتبت به في معنى ما وجدته لبعض مشايخك بسنده إلى الحسن بن محبوب، عن الرباطي عن سعيد الأعرج...»

انجام: «لناقص العقل، ضعيف الرأي، قريب إلى ذوي الآفات المسقطه عنهم التكليف، والله المستعان، وهو حسينا ونعم الوكيل. تمّ جواب أهل الحائر (علی ساکنه السلام) فیما سألوا عنه من سهو النبي (صلی الله علیه وآله) فی الصلاة، بحمدالله ومته».

یک ● رساله سوم از مجموعه شماره ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۷ برگ، از برگ ۵۹ تا ۶۵.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رساله سوم از مجموعه شماره ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸ نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۶ برگ، از برگ ۵۷ تا ۶۳.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

سه ● رساله چهارم از مجموعه شماره ۳۴۱۴

نسخ محمدباقر بن محمد حسن خراسانی، در سامراء، شوال ۱۳۰۰.

۳ برگ، از برگ ۱۰۱ تا ۱۰۳، سطور مختلف، ۱۷ × ۱۰/۵ سم.

***

«جواب الباقلانی» ← «النص على علي (عليه السلام)» (۱).

«جواب الدامغاني» ← «خبر مارية القبطية».

«الحكایات» ← ذیل «الفصول المختارة».

(۱۴)

« خبر ماریة القبطية »

نجاشی (ص ۴۰۱) و تهرانی در «ذریعه» (ج ۲۰، ص ۳۸۶) هر دو از این رساله کوتاه، با عنوان «مسألة في خبر ماریة» یاد کرده‌اند. در نسخه چاپی هم عنوان «رساله فیما أشکّل من خبر ماریة القبطية» به آن داده شده است؛ ولی بر روی برگ اول مجموعه شماره ۷۸ و ۲۴۳ همین کتابخانه و برگ اول رساله در این دو مجموعه، عنوان «مسألة في جواب الدامغاني» و «مسألة الدامغاني و جوابها» دیده می‌شود، لیکن نجاشی و شیخ طوسی و ابن شهر آشوب و تهرانی از چنین عنوانی نام نبرده‌اند.

دشمنان در باره ماریه، همسر پیامبر اکرم (صلی الله علیه وآله) و مادر ابراهیم، شایعه‌ای منتشر کردند که به دنبال آن پیامبر خدا - طبق نقل - به حضرت وصی (علیه السلام) فرمود: «خذ سيفك يا علي و امض إلى بيت ماریة، فإن وجدت القبطي فيه فاضرب عنقه». شیخ مفید در باره این حدیث بتفصیل بحث کرده است و در آغاز آن گوید: مردی از معتزلیان از من راجع به این حدیث سؤال کرد و من چنان پاسخهایی دادم. آغاز - بعد از بسمله - : «سألني (أطال الله بقاء السيد الشريف الفاضل الجليل وأدام تأييده و نعمته و توفيقه) رجل من المعتزلة عن الخبر المروي عن النبي (صلى الله عليه وآله) في قصة ماریة القبطية (رحمها الله) و ما كان من...»

انجام «والحمد لله، فقال السائل: هو كذلك. ولا ينبغي للعاقل أن يظلم نفسه بمكابرة الحق واللجاج، وبالله التوفيق، وصلواته على سيدنا محمد النبي العربي وآله الطاهرين».

• این رساله در نجف چاپ شده است.

یک • رساله بیست و یکم از مجموعه شماره ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۳ برگ، از برگ ۱۷۰ تا ۱۷۳.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو • رساله یازدهم از مجموعه شماره ۲۴۳^(۱۶)

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۱ برگ، برگ ۱۲۵.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

فقط صفحه اول این رساله در این مجموعه موجود است.

انجام موجود: «یصطلح علی ثبوته الجميع. فقال: خَبَّرني الآن ما وجه إطلاق النبي (عليه السلام)».

سه • رساله بیست و نهم از مجموعه شماره ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۱۶ - در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۲۶۸ این رساله اشتهاً «النص على علي عليه السلام» معرفی شده است.

٤ برگ، از برگ ١٧٤ تا ١٧٧.

نيز ← ذيل «أجوبة المسائل السروية».

چهار ● رساله هفتم از مجموعه‌ای فاقد شماره

نسخ محمد امين خويى.

٤ برگ، از برگ ٣٠ تا ٣٣.

نيز ← ذيل «أجوبة المسائل السروية».

○○○

«الردُّ على أصحاب العدد» ← «العدد والرؤية».

«الردُّ على النسفي» ← «المسح على الرجلين».

«الرسالة الأولى في الغيبة» ← «الغيبة» (١)،

«الرسالة الثانية في الغيبة» ← «الغيبة» (٢)،

«الرسالة الثالثة في الغيبة» ← «الغيبة» (٣)،

«الرسالة الرابعة في الغيبة» ← «الغيبة» (٤).

«رسالة حول حديث نحن معاشر الأنبياء لا نوزث» ← «ميراث النبي (صلى

الله عليه وآله)».

«رسالة حول خبر مارية» ← «خبر مارية القبطية».

«الرسالة السهوية» ← «جواب أهل الحائر».

«الرسالة العددية» ← «العدد والرؤية».

«رسالة في التشنيع على أقوال أبي حنيفة» ← «أجوبة المسائل الصاغانية».

«رسالة في عدم سهو النبي (صلى الله عليه وآله)» ← «جواب أهل الحائر».

«رسالة في الردِّ على من حدَّ المهر» ← «المهر».

«رسالة في معنى المولى» ← «معنى المولى».

«رسالة في المهر» ← «المهر».

«السهوية» ← «جواب أهل الحائر».

(۱۵)

«شرح المنام»

نجاشی و شیخ طوسی و ابن شهر آشوب، هیچ یک، از این رساله مختصر نامی نبرده‌اند؛ ولی کراچکی، شاگرد شیخ مفید، آن را در کنز الفوائد (ج ۲، ص ۴۸-۵۱) درج کرده است. روی برگ اول مجموعه‌ای نفیس و قدیمی از رساله‌های شیخ، نام آن همانگونه که آوردیم ضبط شده؛ ولی بر روی برگ اول رساله، با تفصیل و، چنین ضبط شده است: «شرح المنام الذي رآه الشيخ الجليل المفيد و مناظرته (رحمه الله)».

محتوای این رساله ماجرای خوابی عجیب است که شیخ مفید دیده و در عالم رؤیا در باره آیه غار با عمر مناظره، و اثبات کرده که آیه مزبور هیچگونه دلالتی بر فضیلت اُبی‌بکر ندارد. این رؤیا از رؤیاهای معمولی و عادی نیست زیرا شیخ مفید در آن به بهترین وجه مطلوب خود را اثبات، و به گونه‌ای مستدل و متین ادله خصم را رد کرده است. و اگر شیخ مفید - یا عالم دیگری - در بیداری می‌خواست در باره این موضوع قلم فرسایی کند بهتر از این نمی‌توانست.

این خواب را شیخ ابوالحسن علی بن محمد بن بنان از شیخ مفید نقل کرده است.

آغاز - بعد از بسمله - : «روی الشيخ أبو الحسن علي بن محمد بن بنان أنّ الشيخ المفيد رضي الله عنه قال: رأيت في النوم كأنني قد اجتزئت في بعض الطرق، فرأيت حلقة دائرة فيها أناس كثير...».

انجام: «فلو كان معه في الموضع مؤمن لشركه معه في السكينة كما شرك من قبله من المؤمنين، فدلّ بإخراجه من السكينة على خروجه من الإيمان. فلم يجر جواباً وتفرق الناس، واستيقظت. تمّ المنام، ولله الحمد والمّنة، وصلى الله على سيدنا محمد النبي وآله».

• این رساله ضمن «کنز الفوائد» کراچکی (ج ۲، ص ۴۸ - ۵۱) چاپ شده، ولی تاکنون مستقلاً به چاپ نرسیده است.

یک ● رساله پنجم از مجموعه شماره ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.
۲ برگ، از برگ ۷۶ تا ۷۸.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية»

دو ● رساله پنجم از مجموعه شماره ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.
۲ برگ، از برگ ۷۷ تا ۷۸.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية»

سه ● رساله سیزدهم از مجموعه شماره ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۲ برگ، از برگ ۸۷ تا ۸۹.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

القطع مطلقا بحی بر سعید عن محمد بن حمی عن ارفع بن حدیج
 قال قال رسول الله صل الله واله لا قطع في ثمرو لاكثر قال ما بلغني
 هذا ولو بلغني ما افيت بخلافه قلت فوالله الذي اقبنته فقال
 فقد جرت به البقالا الشهب قال ابو عام اخاف ان يكون اما جزيل^{مه} واد
 ولاي علي بن عام قال سمعت ابا حنيفة وقد خطب له عن عبد الله
 مسعود قضيه فقال هذا قضا الشيطان وقال علي بن عام استنبت
 ابا حنيفة عن الكفر من تنزه قال سمعت سفيان الثوري يذكره بما يذكره
 الفاروق سمعته غير م يبلغه ويقول ما رايتا جرمه عاردا سنن
 النبي صل الله عليه واله

قصص

ولو لم تكن في الدلالة عيا ضلاله وقله دينه واعدامه عيا البذع
 من دين الله الا ابا حنيفة الحزم واستقاطه اكد واد ابا جه الفرج
 وابطاله دما المسلمين الكفر فكيف وقد اضاف الى ذلك ما ذكرنا
 منه جله يستغني بها عما سواه من يدعة في الدين وباللذ شعروا بان
 نسل التوفيق لما يحب ويرضى له قريب مجيب
 بجزئ المسائل الصاعنايه والاجوده عنها
 بحلاله وعنده وسلمانة علي حير طعة
 وعزة الطاهر بن وسلم لسلامه ولا يوه
 الا ابا لله العلي العظيم

صفحه ای از مجموعه شماره ٢٤٣

(۱۶)

«العدد والرؤية»

یکی از مسائل مورد بحث و جنجال برانگیز در قرن چهارم و پنجم هجری، این بوده که آیا ماه مبارک رمضان - بر خلاف سایر ماههای قمری - همیشه کامل و سی روز است؛ یا اینکه برخی سالها بیست و نه روز است و با دیدن هلال ماه شوال - گرچه از آغاز ماه مبارک رمضان ۲۹ روز گذشته باشد - عید فطر، ثابت می شود و در نتیجه ماه مبارک ۲۹ روز خواهد بود؟

هر دو نظریه، طرفدارانی داشته است. به قائلان قول اول «أصحاب العدد» و به طرفداران نظریه دوم «أصحاب الرؤية» می گفتند.

شیخ صدوق از اصحاب العدد بوده، و در «فقیه» (ج ۲، ص ۱۱۰) از این نظریه بشدت حمایت کرده است. شیخ مفید نیز در آغاز، از اصحاب العدد بوده و در تأیید آن، به سال ۳۶۳، کتابی نوشته است به نام «لمح البرهان في عدم نقصان شهر رمضان» یا «... في کمال شهر رمضان» («ذریعه» ج ۱۸، ص ۳۴۰). ابن طاووس از این رساله در «اقبال» (ص ۵) مطالبی نقل کرده است. سپس شیخ مفید از این قول عدول کرده و در تأیید قول دوم کتابی نوشته است به نام «مصایح النور في علامات أوائل الشهور» («ذریعه» ج ۲۱، ص ۹۲).

این رساله امروزه در دست نیست ولی در رساله مورد بحث - «العدد والرؤية» - سه بار به آن ارجاع داده و گفته است:

(الف) «اعلم (أيدك الله) أنّ الكلام في هذا الباب على استقصائه يطول، وقد عملتُ فيه كتاباً سمّيته بمصابيح النور...».

(ب) «وقد فصلتُ أحاديثهم بذلك في كتابي المعروف بمصابيح النور في علامات أوائل الشهور...».

(ج) «وأودعت ذلك في كتابي «مصابيح النور في علامات أوائل الشهور».

همچنین در کتاب تصحیح الاعتقاد با تعبیر «مصابيح النور» از آن یاد کرده است. پس از «مصابيح النور» رساله مورد بحث را نیز در تأیید «اصحاب رؤیت» تألیف کرده و بتفصیل جوانب مختلف مسأله را کاویده و احادیث مخالف این نظریه را شاذ دانسته است.

چنانکه در دیباچه رساله تصریح شده، این رساله را در پاسخ کسی نوشته که برخی از اهل موصل از وی خواسته بودند در این زمینه از شیخ مفید سؤال کند و آن شخص سؤالات را به اطلاع وی رسانده است؛ از این رو در رجال نجاشی (ص ۴۰۱) از این اثر، با عنوان «جوابات أهل الموصل في العدد والرؤية» یاد شده است. ولی در دو نسخه خطی ما، یعنی شماره‌های ۷۸/۸ و ۲۴۳/۸، عنوان «مسألة في العدد والرؤية» بر آن نهاده شده است.

شیخ آقا بزرگ تهرانی هم در «ذریعه» با نامهای «الردّة على الصدوق في عدد شهر رمضان» (ج ۱۰، ص ۲۰۴) و «الرسالة العددية في الردّة على أصحاب العدد» (ج ۱۱، ص ۲۰۹) از آن یاد کرده چنانکه از رساله «لمح البرهان» شیخ مفید نیز - که در ردّ «رؤیت» و حمایت از قول به «عدد» است - با عنوان «[ال] رسالة العددية» یاد می‌کند («ذریعه» ج ۱۵، ص ۲۳۳).

نجاشی چهار کتاب، در این موضوع، به شیخ مفید نسبت داده با این عناوین:

الف) «كتاب لمح البرهان» (ص ۳۹۹)؛

ب) «كتاب مصابيح النور» (ص ۳۹۹)؛

ج) «كتاب جوابات أهل الموصل في العدد والرؤية» (ص ۴۰۱)؛

د) «جواب أهل الرقة في الأهلّة والعدد» (ص ۴۰۲). (نيز رک: «ذریعه» ج ۵،

ص ۱۷۶-۱۷۷).

از این چهار کتاب هیچ یک، بجز اثر مورد بحث، باقی نمانده است.

نکته دیگر آنکه، همچنانکه ملاحظه شد، در کلام نجاشی - و نیز در عنوان نسخه‌های خطی این رساله و متن آن - از آن به عنوان رد بر شیخ صدوق یاد نشده است؛ ولی از آنجا که شیخ صدوق قایل به عدد بوده و این رساله ردّ قول به عدد است، به رساله ردّ بر صدوق مشهور شده است.

ابن شهر آشوب نیز در عداد تألیفات شیخ مفید از دو رساله، به نامهای «ردّ العدد» و «الردّ علی ابن بابویه» نام برده است، که البته تعبیر دوم ممکن است ناظر به این رساله باشد و ممکن است ناظر باشد به ردّ سهو النبی (ص) که ذیل عنوان «جواب أهل الحائر» از آن بحث کردیم.

• این رساله تا کنون مستقلاً چاپ نشده است، ولی چون شیخ علی عاملی آن را در «الذرائع المنثور» آورده است، ضمن کتاب مذکور (ج ۱، ص ۱۲۲ - ۱۳۴)، به سال ۱۳۹۸ قمری چاپ شده است.

آغاز - بعد از بسمله و حمدله - : «ذکرت (أبتدک الله) أنّ کتاب أخ من أخواننا أهل الموصل و رد عليك يُکلفُک سؤالی عن شهر رمضان، وهل یكون تسعة وعشرين يوماً، كما یكون ثلاثین يوماً؟ وهل إذا کان تسعة وعشرين يوماً یكون شهراً كاملاً أم لا یطلق علیه الکمال؟ وعن قول من قال بالعدد من أصحابنا...».

انجام: «فدّل ذلك علی أنه محض الحقّ و لیس من باب التقیّة فی شیء. نسأل الله التوفیق،

وایاه نستهدی إلى سبیل الرشاد، وحبنا الله ونعم الوکیل، وصلی الله علی محمد
وعترته الطاهرین؛ وسلم تسلیماً کثیراً کثیراً».

یک ● رساله هشتم از مجموعه شماره ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۸ برگ، از برگ ۹۶ تا ۱۰۳.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية»

دو ● رساله هشتم از مجموعه شماره ۲۴۳.

نسخ پیش از ۸۸۸ نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۷ برگ، از برگ ۹۷ تا ۱۰۴.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

سه ● رساله شانزدهم از مجموعه شماره ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۹ برگ، از برگ ۱۱۱ تا ۱۱۹.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

(۱۷)

«العویص فی الأحکام»

محتوای این اثر، پاسخ به سؤالات و فروع پیچیده و مشکل فقهی است که در برخی مسایل به یک پاسخ اکتفا شده و در برخی هم پاسخ‌های متعدد به یک سؤال داده شده است. بر اساس نسخه‌های خطی موجود، این پرسش و پاسخ‌ها در پنج باب به این ترتیب است: ۱- مسایل نکاح، ۲- مسایل طلاق، مهر، ایلاء، عده و ظهار، ۳- حدود، قصاص و دیات، ۴- مسایل متفرقه، بعضاً مربوط به ارث، ۵- مسایل نادر.

اکنون این سؤال پیش می‌آید که آیا اصل کتاب همین مقدار بوده یا اینکه سایر ابواب فقه را نیز دربر داشته و از آن افتاده است؟ دلیل روشنی در این زمینه وجود ندارد، ولی در پایان برخی نسخه‌های خطی این رساله، مانند شماره ۲۴۳/۱۲- و به پیروی از آن، شماره ۷۸/۱۱- عبارت «تم مختصر العویص» دیده می‌شود (بر خلاف نسخه‌های دیگر که تعبیر «تم کتاب العویص» و مانند آن دارد) و از همین تعبیر، شیخ آقا بزرگ تهرانی در «ذریعه» (ج ۱۵، ص ۳۶۲) استظهار کرده که قدر موجود، مختصر این کتاب است نه همه آن.

از سخن شیخ مفید در آغاز این اثر، بر می‌آید که این مسایل در اصل، سؤالاتی بوده از

نیشابور، که از مفید خواسته شده پاسخ آنها را همراه با افزودن مطالب متناسب با آنها یکجا گرد آورد و او این خواسته را اجابت کرده است.

از این روشیخ آقا بزرگ تهرانی در «ذریعه» (ج ۵، ص ۲۴۰؛ ج ۱۵، ص ۳۶۲) این اثر را با «جوابات المسائل النیشابوریه» یکی دانسته و از عویص با این دو نام، یاد کرده است. ولی آنچه این نظریه را تا حدودی مخدوش می‌کند اینکه اولاً: نجاشی از اثر مورد بحث با عنوان «کتاب العویص فی الأحکام» (ص ۴۰۰)، و از مسائل نیشابوریه نیز جداگانه با عنوان «کتاب جوابات ابي الحسن النيسابوري» یاد کرده است (ص ۴۰۰) و احتمال اشتباه وی در این مورد بعید است؛ ثانیاً: خود شیخ مفید در «أجوبة المسائل السرویه» در پاسخ هشتم، از مسائل نیشابوریه یاد کرده و گفته است:

«وقد أُجِبْتُ عن كثيرٍ من الأخبار المختلفة في مسائل ورد علي بعضها من نیشابور و...».

در حالی که در «عویص» سخنی از اخبار ناهمگون نیست بلکه - همانگونه که خود مفید هم تصریح کرده - شامل پاسخ مسایل پیچیده فقهی است.

گفتنی است که عنوان کتاب را طبق ضبط نجاشی آوردیم، ولی در برخی نسخه‌های خطی، مانند ۲۴۳/۱۲، و ۷۸/۱۱، «کتاب العویص فی الفقه»، و در برخی دیگر مانند شماره ۴/۴۶۳۴، و ۶۶۶۵/۲ «مسائل العویص» ضبط شده است.

اضافه می‌کنیم که شیخ طوسی در فهرست و ابن شهر آشوب در معالم العلماء از این اثر یاد نکرده‌اند.

أغاز - بعد از بسمله و حمدله - : «سألت (وَفَتَكَ اللهُ) أَنْ أُثَبِتَ لَكَ مَا كُنْتُ سَمِعْتَهُ مِنِّي فِي مَذَاكِرَةِ أُخِينَا الْوَرَادِ مِنْ نِيسَابُورِ (حِرْسَةَ اللهِ) بِالْمَسَائِلِ الْمُنْسُوبَةِ إِلَى الْعَوِيصِ فِي الْفِقْهِ، وَمَا كَانَ دَارَ بَيْنِنَا فِي تِلْكَ الْمَجَالِسِ الَّتِي اتَّفَقَ لَنَا فِيهَا، مَتَى يُقَارَبُ مَا تَقَدَّمَ ذَكَرَهُ فِي مَعْنَاهُ، وَأُضِيفَ ذِكْرُ طَرَفٍ مَتَى فِي بَابِهِ وَنَوْعِهِ إِلَى ذَلِكَ، وَأَفْضَلَ لَكَ وَأُبَيِّنُ مَا اخْتَصَّ بِهِ مَذْهَبَ آلِ مُحَمَّدٍ (عَلَيْهِ وَعَلَيْهِمُ السَّلَامُ) مَتَى طَابَقَهُمْ عَلَيْهِ الْعَامَّةُ أَوْ

بعضهم، لتقف علی مشروحه، ویتمیز لك مكثیه من صریحه». انجاء: «فإن قال: كذا كذا وكذا درهم كان أحد عشر درهماً وعشر درهم»^(۱۷).

• این رساله تاکنون چاپ نشده است.

یک • رساله یازدهم از مجموعه شماره ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۱۶ برگ، از برگ ۱۳۱ تا ۱۴۶.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو • رساله دوازدهم از مجموعه شماره ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۱۳ برگ، از برگ ۱۲۵ تا ۱۳۸.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

این نسخه ناقص الأول است.

آغاز موجود: «للإسلام، الجواب: هذا نصراني عقد علی نصرانية...».

۱۷ - انجاء نسخه‌های این اثر، اندکی با یکدیگر متفاوت است، و آنچه ضبط شد طبق برخی نسخه‌هاست نه همه آنها.

سه ● رساله نوزدهم از مجموعه شماره ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۱۸ برگ، از برگ ۱۲۸ تا ۱۴۶.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

چهار ● رساله دوم از مجموعه شماره ۳۶۹۴

نسخ بسیار مفلوط، کاتب نامعلوم، تاریخ کتابت احتمالاً ۱۰۵۶.

۸ برگ، از برگ ۴ تا ۱۲، سطور مختلف، ۱۷ × ۲۰/۵ سم.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

پنج ● رساله چهارم از مجموعه شماره ۳۷۱۹

نستعلیق محمدباقر بن محمد مهدی هرنندی در سال ۱۱۸۰. (پایان رساله سوم). بر

روی برگ اول مجموعه، یادداشت تملک «جواد بن مرتضی الطباطبائی فی شهر

شوال المکرم ۱۱۹۷» با مهر بیضوی «جواد بن مرتضی الحسینی... الطباطبائی»

دیده می شود.

۸ برگ، از برگ ۸۱ تا ۸۹، ۱۵ سطری، ۱۵ × ۲۰ سم.

شش ● رساله چهارم از مجموعه شماره ۴۶۳۴

نسخ، کاتب نامعلوم، تاریخ کتابت پنج شنبه اول ماه صفر ۹۲۱.

در حاشیه، تصحیح شده و اندکی حاشیه نویسی دارد، بر روی برگ اول و دوم

مجموعه، تملک «محمد بن الحسن المعروف بالیهاء» (فاضل هندی) با مهر بیضوی

«الیهاء کله لك ۱۰۸۸» و تملک «محمد الجواد الحسینی الحسینی» (صاحب مفتاح

الکرامه) و مهر بیضوی وی: «یا جواداً لا یبخل علی عبده محمد الجواد الحسینی» و تملک محمّد مؤمن عاملی و مهر دایری وی، و تملک محمد طاهر عاملی با مهر بیضوی «محمد طاهر الحسینی ۱۱۴۵» (ظ)، دیده می‌شود.
 ۲۴ برگ، از برگ ۱۸۴ تا ۲۰۸، سطور مختلف ۱۴/۵ × ۹ سم.

هفت ● رساله چهاردهم از مجموعه شماره ۵۱۵۱

نستعلیق اسماعیل (روی برگ ۴۳ مجموعه) در سال ۱۱۱۶ (روی برگ ۳۱۳ مجموعه). در حاشیه تصحیح شده و حاشیه توضیحی و انتقادی دارد.
 ۸ برگ، از برگ ۳۴۷ تا ۳۵۵، سطور مختلف، ۱۸ × ۱۲ سم.
 در آغاز نسخه، به اشتباه، این اثر را رساله خراجیه اردبیلی پنداشته و نوشته‌اند:
 «الرساله الخراجیه أيضاً من تألیفات المولی الفاضل العالم المرحوم المغفور الوری المتقی مولانا أحمد الأردبیلی، (أسکنه الله تعالی فی جنانه وأتابه برضوانه)».

هشت ● رساله دوم از مجموعه شماره ۶۶۶۵

نسخ معرب میرحسین بن سید امیر مازندرانی در سال ۱۰۷۲ (آخر رساله سوم، روی برگ ۷۴)؛ عناوین به سنگرف، بر روی برگ اول مجموعه تملک غزه محرم ۱۱۲۶ دیده می‌شود.
 ۱۱ برگ، از برگ ۲۵ تا ۳۶، ۲۱ سطری، ۲۰/۵ × ۱۵ سم.

○○○

«العویص فی الفقه» ← «العویص فی الأحکام»

در اسلام جواب هذا لصراحي عند علي لصراحيه وجعل
 مهرها عمر اولم حبرنو وسلم اليها ثم اسلم لعبد الله قلم حرم
 عليه فلم يمسكها من المهر المحطورة بله الاسلام وان زوجها
 طلاقا لعقد الاول علي ما ذكرناه وهذا الجواب على الاجماع
مسألة اخرى رجل عقد على امرأة خطبت
 له بالعقد ساعده من مائة ثم حرمت عليه بعد ذلك الى المات
 من غير نفرا جديدة ولا اجدسه والجور وقع مما علي حياك
جواب هذا رجل كان له امراه فزوجها بما
 وهو لا يعلم انها امها فخطبها بالعقد على الطاهر فلما كان بعد
 ساعده من المهر عرفها لسبب بينهما فالتفخ الدناج بعد طلاق
 ولم تخل له ابدا عا جميع الاجمال وهذا القول اجماع ه

والمسائل في الطلاق والقراي

والمهور والابلا والعدو والطهار

رجل قبل الى امرأه رجل مسلمة مولا لعقل فقال لها انت طالق
 على ما باله غر وطر وحيفه جاعه من المسلمين فقول ذلك
 وروح المراه اشدا لاس كراهة لما وقع من الاجنبى المطلق
 زوجته فلم يتفقه لراهنه وقرق الحاكم بينه وبين امراته
 ووطبها المطلق بعد ساعده طلاق ه **جواب**
 هذا رجل وطر رجلا عن زوجته في طلاقه فلما مضى من
 يديه يدان به ذلك فاطلوه لانه واشهد على اباطها

(۱۸)

«الغیبة» (۱)

نجاشی در شمار تألیفات شیخ مفید، مجموعاً از شش اثر راجع به موضوع غیبت حضرت ولّی عصر (أرواح من سواه فداه وعجّل الله فرجه و جعلنا من أنصاره والمستشهدين بين يديه) یاد کرده است؛ یکی «كتاب المسائل العشرة [كذا، صحيح: العشر] في الغيبة» (ص ۳۹۹) که به «الفصول العشرة» معروف است و در آینده ذیل شماره ۲۲ مبسوطاً از آن سخن خواهیم گفت. و از پنج تایی دیگر با این عناوین اسم برده است:

أ) «كتاب مختصر في الغيبة» (ص ۳۹۹)؛

ب) «كتاب جوابات الفارقيين في الغيبة» (ص ۴۰۰)؛

ج) «كتاب النقض على الطلحي في الغيبة» (ص ۴۰۰)؛

د) «كتاب الجوابات في خروج الإمام المهدي (عليه السلام)» (ص ۴۰۱)؛

ه) «كتاب في الغيبة» (ص ۴۰۱)

از سوی دیگر، بجز «الفصول العشرة»، چهار رساله کوتاه در غیبت از شیخ مفید در دست است که بدرستی روشن نیست هر یک کدامین اثر از آثاری است که نجاشی از آنها

یاد کرده است.

شیخ آقا بزرگ تهرانی هم از آثار شیخ مفید در باب غیبت - بجز «الفصول العشرة» - در جاهای متعددی از ذریعه نام می برد که عبارت است از:

(۱) «کتاب الجوابات في خروج المهدي (عليه السلام)» (ج ۵، ص ۱۹۵)؛

(۲) «کتاب الغيبة» (ج ۱۶، ص ۸۰ - ۸۱)؛

(۳) «مسائل الغيبة» (ج ۲۰، ص ۳۶)؛

(۴) «مسألة في سبب استتار الحجة» (ج ۲۰، ص ۳۸۸)؛

(۵) «مسألة في غيبة الحجة وفوائدها» (ج ۲۰، ص ۳۹۰)؛

(۶) «مسألة في، من مات ولم يعرف إمام زمانه» (ج ۲۰، ص ۳۹۵).

البته سه اثر اخیر، همان «مسائل الغيبة» است که در ج ۲۰، ص ۳۶۱ از آن یاد کرده است، گرچه آن بزرگوار متوجه یکی بودن آنها نشده است.

از این چهار رساله در نسخه خطی شماره ۷۸ و ۲۴۳ با این عناوین نام برده شده:

- «مسألة في الغيبة»؛

- «مسألة أخرى في الغيبة من إملائه (رضي الله عنه)»؛

- «مسألة أخرى في غيبة الإمام (عليه السلام) من إملائه (رضي الله عنه)»؛

- «فصل في الغيبة سُئل عنها الشيخ المفيد (رضي الله عنه)».

به هر حال، این چهار رساله کوتاه موجود را جداگانه، به ترتیبی که در نسخه های خطی آمده است، معرفی می کنیم.

• این چهار رساله سالها پیش در نجف و سپس در قم چاپ شده است.

در رساله اول، در باره حدیث معروف «من مات ولم يعرف إمام زمانه مات ميتة جاهلية» و اینکه امام در هر عصری لازم، و در این زمان حضرت ولی عصر (عجل الله تعالی فرجه) است، بحث شده، و به برخی شبهات و سؤالات مربوط به آن پاسخ داده شده است. شیخ آقا بزرگ تهرانی از آن با عنوان «مسألة في، من مات ولم يعرف إمام زمانه»، یاد

کرده است. («ذریعه» ج ٢٠، ص ٣٩٥). وی در جای دیگر از «ذریعه» (ج ٢٠، ص ٣٩٠) گوید: «مسألة في غيبة الحجة وفوائدها للشيخ المفيد، عند السيد شهاب الدين بقم»؛ که با توجه به محتوای رساله و قراین دیگر، معلوم می‌شود همین رساله است و نه رساله‌ای دیگر. ولی در نسخه‌های خطی عنوان «مسألة في الغيبة» بر آن نهاده شده است.

آغاز - بعد از بسمله -: «الحمد لله وصلواته على عباده الذين اصطفى، وبعد، سأل سائل فقال: أخبروني عما روي عن النبي (صلى الله عليه وآله) أنه قال: «من مات وهو لا يعرف إمام زمانه مات ميتة جاهلية» هل هو ثابت صحيح أم هو معتل سقيم؟ الجواب وبالله التوفيق والثقة...».

انجام: «وهو مُلِيم؛ وهذا مالا يذهب إليه مسلم ولا ملِّي، فيعلم بذلك بطلان ماظنه الخصوم، وبالله التوفيق».

یک ● رساله پانزدهم از مجموعه شماره ٧٨

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

٣ برگ، از برگ ١٥٨ تا ١٦١.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رساله بیست و سوم از مجموعه شماره ٢٥٥

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ١٠٥٦.

٢ برگ، از برگ ١٦٠ تا ١٦٢.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

سه ● رساله سوم از مجموعه‌ای فاقد شماره

نسخ عبدالله بن محمد حسن هشترودی در ۱۳۳۶.

۲ برگ، از برگ ۱۹ تا ۲۱.

این رساله مجدداً در همین مجموعه کتابت شده است (برگ ۵۴ تا ۵۷).

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

(۱۹)

«الغیبة» (۲)

روایتی از امام جعفر صادق (علیه السلام)^(۱۸) رسیده که اگر حضرت ولی عصر (عجل الله فرجه) به تعداد اصحاب بدر - سیصد و سیزده نفر - یاور داشته باشد خروج خواهد کرد. شخصی از رؤسا از شیخ مفید می پرسد که مگر نه این است که شیعیان در این زمان چندین برابر اصحاب بدرند؟ پس چگونه بر حضرت غیبت رواست، با توجه به روایتی که شیعه از امام صادق (علیه السلام) نقل می کند؟ شیخ مفید، در این رساله، سؤال وی را پاسخ داده و در باره مفاد این حدیث بحث کرده است. این اثر در نسخه خطی، عنوان «مسألة أخرى في الغيبة من إملائه (رضي الله عنه)» دارد و بعید نیست مراد نجاشی از «کتاب الجوابات في خروج المهدي (عليه السلام)» (ص ۴۰۱) همین رساله باشد، گرچه تهرانی «کتاب الجوابات...» را بر رساله «الغیبة» (۴) منطبق کرده است. («ذریعه» ج ۵، ص ۱۹۵).

---

۱۸ - در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۹۵، امام باقر (علیه السلام) ذکر شده که صحیح آن امام صادق (ع) است.

آغاز: «قال الشيخ المفيد (رضي الله عنه): حضرت مجلس رئيس من الرؤساء فجرى كلام في الإمامة، فانتهى إلى القول في النبية، فقال صاحب المجلس: أليست الشيعة تروي عن جعفر بن محمد (عليهما السلام)...»

انجام: «من ترك إقامة الحدود وتنفيذ الأحكام لما يتناه من حالهم ووصفناه، وهذا واضح، والله الموفق للصواب.»

یک ● رساله شانزدهم از مجموعه شماره ۷۸
نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.
۳ برگ، از برگ ۱۶۱ تا ۱۶۳.
نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رساله پانزدهم از مجموعه شماره ۲۴۳^(۱۹)
نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.
۲ برگ، از برگ ۱۴۶ تا ۱۴۷.
نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».
حدود یک برگ از آغاز این نسخه افتاده است.
آغاز موجود: في رأي النبي (صلى الله عليه وآله) وإن كان المذهب ما قدمناه.»

۱۹ - در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۲۶۹ از این رساله غیبت با دو رساله بعد، با یک عنوان یاد شده و مجموعاً یک رساله پنداشته شده است.

سه ● رساله بیست و چهارم از مجموعه ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۴ برگ، از برگ ۱۶۲ تا ۱۶۶.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

چهار ● رساله چهارم از مجموعه ای فاقد شماره

نسخ عبدالله بن محمد حسن هشرودی در ۱۳۳۶.

۲ برگ، از برگ ۲۱ تا ۲۳.

این رساله مجدداً در همین مجموعه کتابت شده است (برگ ۵۷ تا ۶۰).

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

و سدی به الامه / استوعبه التقیه عند ظهوره بنادری باسمه
 یا السیما الملائکة الکرام علمهم ائسم ویدعوا الی بیعتة حزبل
 ومیکایل علیه الامام ویطهر قلبه امارات القیامة فی الارض
 ویحیی عند ظهوره اموات و تزوع امانت قیامة و لغوضه بالامر
 لانا صار فلما ظهر ذلك عن اسلاف من اباه علمهم السلام وخصو
 سلطان حرز ما او مملک او ان منهم وعلما لهم لا یتدتنون بالقیام
 بالنسب ولا یرذل الدعاء الی علیه علی احد من اهل الخلاف و ان منهم
 الذی یقرنون الی الله عند و طر التقیه و لقا لیدوجر من السائر
 ما التوفیر علی العبادات و الا لقطع الی الله عز و طر بالامر
 الصلحان و امنوهم علی انفسهم و امنوهم مطمئن بالامر
 الی ما یدروه من شانهم و یحققوه من بابا لهم و لغوا بدالک من
 الظهور و الا لتشار و عنوا به عن البغیة و الاستتار و لما
 کان امام هذا الزمان علیه السلام هو المشار الیه بسلم
 السید من اول الدهر تقادم الامام المذکور و الجهاد
 اعدا الله عند ظهوره و رفع التقیه عن اولیایه و الامه
 لهم الجهاد و انة المبدی الذی لا یظهما له به الحق و یدیر
 لیسبقه الصلا و بان العلوم انه لا تقوم بالسف الا مع
 وجود الامام و انما جماع الحکم و الاعوان و لم یکن لسان
 علیه السلام عند وجوده مساویة الی هذا الوقت و وجود
 و لا علی اخرته مجتمعین و انما فی الارض من شعبة طرام من صلح
 للجهاد و ان كانوا یصلحون لقتل الامام و حفظ الاحکام

(۲۰)

«الغیبة» (۳)

یکی از اهل تسنن پرسیده که علت غیبت و استتار امام عصر (علیه السلام) چیست؟ و چه فرقی است بین آن حضرت و پدران بزرگوارش، که غیبت و استتار نداشتند؟ برخی از شیخ مفید خواسته‌اند که این سؤال را پاسخ بدهد و محتوای این رساله پاسخ به این سؤال است.

شیخ آقا بزرگ از این اثر با عنوان «مسألة في سبب استتار الحجة» یاد کرده است («ذریعه» ج ۲۰، ص ۳۸۸) ولی در نسخه خطی، عنوان «مسألة أُخرى في غیبة الإمام (علیه السلام) من إملائه (رضي الله عنه)» دارد.

آغاز - بعد از بسمله و صلوات :- «وبعد، سأل بعض المخالفين فقال: ما السبب الموجب لاستتار إمام الزمان (عليه السلام) وغيبته التي قد طالت مدتها... وسألت (أدام الله عزك) الجواب عن ذلك. الجواب - وبالله التوفيق :- ...».

انجام: «فهو جوابنا في ظهور السلف من آباء صاحب الزمان (عليه و عليهم السلام) واستتاره وغيبته، فلا يجد من ذلك مهرباً، والحمد لله المستعان».

یک ● رساله هفدهم از مجموعه شماره ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۳ برگ، از برگ ۱۶۳ تا ۱۶۶.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رساله شانزدهم از مجموعه شماره ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸ نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۳ برگ، از برگ ۱۴۷ تا ۱۴۹.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية»

سه ● رساله بیست و پنجم از مجموعه شماره ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۳ برگ، از برگ ۱۶۶ تا ۱۶۹.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

چهار ● رساله پنجم از مجموعه‌ای فاقد شماره

نسخ عبدالله بن محمد حسن هشرودی در ۱۳۳۶.

۲ برگ، از برگ ۲۳ تا ۲۵.

این رساله مجدداً در همین مجموعه کتابت شده است (برگ ۶۰ تا ۶۲).

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

(۲۱)

«الغیبة» (۴)

محتوای این رساله، پاسخ به این پرسش است که چه دلیلی داریم بر وجود حضرت ولی عصر (عجل الله فرجه)، با اینکه مردم در وجود آن حضرت اختلاف دارند؟ شیخ مفید در پاسخ، به نقل متواتر شیعه از امامان معصوم (علیهم السلام) تمسک جسته و از برخی شبهات راجع به آن پاسخ گفته است. همچنین از اشعار سید حمیری - در یکصد و پنجاه سال قبل از غیبت - یاد کرده که گفته است:

له غَيْبَةٌ لا بَدَّ أَنْ سَيَّغِيْبَهَا فَصَلِّ عَلَى اللَّهِ مِنْ مَتَّعَيْتِ

سائل در ضمن سؤال خود گفته که «معتقدان به حضرت ولی عصر می‌گویند: وی هم اکنون ۱۴۵ سال دارد». از این نکته معلوم می‌شود که این سؤال و جواب در سال ۴۰۰ ق بوده است. (۴۰۰ = ۱۴۵ + ۲۵۵)

شیخ آقا بزرگ تهرانی معتقد است که این رساله همان «کتاب الجوابات فی خروج الإمام المهدي (علیه السلام)» است که در کلام نجاشی (ص ۴۰۱) آمده است («ذریعه» ج ۵، ص ۱۹۵) ولی روشن است که این نام با محتوای رساله مطابقت ندارد بلکه بیشتر با رساله «الغیبة» (۲) سازگار است.

به هر حال، این رساله در نسخه خطی نام خاصی ندارد و در آغاز آن عنوان «فصل في الغيبة، سئل عنها الشيخ المفيد (رضي الله عنه) في إثبات وجود الإمام صاحب الزمان» دیده می شود.

آغاز - بعد از بسمله و صلوات - : «مسألة. سأل سائل الشيخ المفيد (رضي الله عنه) فقال: ما الدليل على وجود الإمام، صاحب الغيبة (عليه السلام)؟ فقد اختلف الناس في وجوده اختلافاً ظاهراً».

انجام: «لأنه إذا قامت الدلالة بأن الأرض لا تخلو من حجة وأن الحجة لا يكون إلا معصوماً من الخطأ والزلل لا يجوز عليه ما يجوز على الأمة، وكانت المنازعة فيه لا في الغيبة؛ فإذا سلم ذلك كانت الحجة لازمة في الغيبة».

یک ● رساله هیجدهم از مجموعه شماره ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۳ برگ، از برگ ۱۶۶ تا ۱۶۸.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رساله هفدهم از مجموعه شماره ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۳ برگ، از برگ ۱۴۹ تا ۱۵۲.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

سه ● رساله بیست و ششم از مجموعه شماره ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۳ برگ، از برگ ۱۶۹ تا ۱۷۲.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

چهار ● رساله دوم از مجموعه ای فاقد شماره

نسخ عبدالله بن محمد حسن هشرودی در ۱۳۳۶.

یک برگ، از برگ ۱۶ تا ۱۷.

این نسخه ناقص الآخر است و حدود یک صفحه از آخر آن ساقط شده است.

این رساله مجدداً (ولی کامل) در همین مجموعه کتابت شده است (برگ ۶۲ تا ۶۵).

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

شرح الاجوبه عن المسائل
 في العشرة الفصول عما يتعلق بمهذب
 ابي الرسول صل الله عليه واله وهو
 جواب الرضا عن ابي القاسم الملقب بالملك
 الامير
 الشيخ المفيد في عهد الله محله
 محمد بن النعمان الجارقي رضي الله
 عنه وارضاهم

صاحبه حضرت الله بر محمد

وقف كتابخانه قرائتخانه عمومی آیت الله العظمی
 مرعشی نجفی - قم

تصویر صفحه اول «الفصول العشرة في الغيبة» در مجموعه شماره ۲۴۳

(۲۲)

«الفصول العشرة في الغيبة»

محتوای این رساله مبسوط، پاسخ به ده سؤال پیرامون حضرت بقية الله (عجل الله تعالی فرجه الشریف) طی ده فصل است. برای هر سؤال فصل مستقلی باز شده و علاوه بر آن، در ضمن بیشتر فصول، فصل یا فصل‌های فرعی نیز دیده می‌شود. سؤال کننده بدرستی دانسته نیست، ولی طبق آنچه در مجموعه شماره ۲۴۳ و شماره ۷۸ همین کتابخانه آمده است، او «الرئيس أبي العلاء بن تاج الملك» بوده و شیخ مفید از وی چنین یاد کرده است:

«من أوجب له حقاً، وأُعظم له محلاً، وأعتقد في فصاحته و وفاق مشربه لازماً وفرضاً...».

از آنجا که این رساله حاوی پاسخ ده مسأله طی ده فصل اصلی است، سالها پیش در نجف با عنوان «الفصول العشرة» چاپ، و به همین نام معروف شده است. از این رو ما هم آن را با این عنوان معرفی کردیم. شیخ آقا بزرگ تهرانی نیز در «ذریعه» (ج ۱۶، ص ۲۴۱) با همین نام از آن یاد کرده است.

از سوی دیگر، به دلیل اشمال آن برده سؤال و پاسخ، «المسائل العشر» نیز خوانده

شده، و نجاشی با عنوان «كتاب المسائل العشرة [كذا، والصحيح: العشر] في الغيبة»، و ابن شهر آشوب با عنوان «الأجوبة عن المسائل العشر» از آن نام می‌برند. تهرانی هم، علاوه بر عنوان سابق، نام «المسائل العشر في الغيبة» نیز بر آن نهاده است («ذریعه» ج ۲۰، ص ۳۵۸).

گفتمی است که در نسخه‌ای نفیس و قدیمی، یعنی مجموعه شماره ۲۴۳ همین کتابخانه، عنوان آن «شرح المسائل العشرة» [کذا] عمّا يتعلّق بمهدي آل الرسول (صلی الله علیه وآله)» (برگ اول رساله) ضبط شده است.

این اثر، از جمله آثار سالهای پایانی عمر شیخ (سال ۴۱۱) بوده و تاریخ تألیف آن مشخص است، زیرا در آغاز رساله تعبیر «إلى يومنا هذا، وهو سنة عشر وأربعمائة»، و در اواسط آن پیش از پاسخ سؤال ششم، عبارت «إلى يومنا هذا، وهو سنة إحدى عشرة وأربعمائة» دیده می‌شود.

شیخ مفید در آغاز این رساله می‌گوید: در این موضوع، یعنی امامت، آثاری نوشته‌ام که: «قد ظهر في الخاص من الناس والعام، واشتهر بين الجمهور من الأنام». و در لابلاي آن تعدادی از آثار خود را نام می‌برد:

الف - (آخر پاسخ به سؤال اول): «... وذلك موجود في مواضع من كتبي، وخاصة في كتابي المعروف أحدهما بـ «الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد» والثاني «الإيضاح في الإمامة والغيبة»؛

ب - (ضمن پاسخ سؤال ششم): «وقد أثبتُّ أسماء جماعة منهم في كتابي المعروف بـ «الإيضاح في الإمامة»؛

ج - (آخر پاسخ سؤال دهم): «وقد أثبتُّ في كتابي المعروف بـ «الباهر من المعجزات... ورسمت منه جملة مقنعة في آخر كتابي المعروف بـ «الإيضاح...».

• این رساله تاکنون بارها چاپ شده است.

أغاز - بعد از بسمله -: «الحمد لله الذي ضمن النصر لمن نصره، وأيد بسلطان الحق من عرف سبيله فأبصره، وسلب التوفيق عمن أهد فيه وأنكره وإليه الرغبة في إدامة النعمة...».

انجام: «فهذه جملة الفصول التي ضمنمت إثبات معانيها، ليتضح بذلك الحق فيها، ليعتبر به ذوو الألباب، وقد وفيت بضماني في ذلك، والله الموفق للصواب...».

یک ● رساله نهم از مجموعه شماره ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.
۲۰ برگ، از برگ ۱۰۴ تا ۱۲۳.
نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رساله نهم از مجموعه شماره ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.
۱۶ برگ، از برگ ۱۰۵ تا ۱۲۱.
نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».
این نسخه ناقص الآخر است و بیش از دو برگ از انجام آن افتاده است.
انجام موجود: «وجب عليهم به العقاب وكان ذلك هو الأصلاح لهم».

سه ● رساله هفدهم از مجموعه شماره ۲۵۵^(۲۰)

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۲۰ - در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۲۸۵ از وجود این اثر ضمن مجموعه یادی نشده است، با اینکه در خود نسخه به این مطلب، با این عبارت تنبه داده شده است: «هذه السطور المندرجة في هذه الصفحة آخر رسالة في باب الغيبة للشيخ الأجل المفيد... سقط أوائل أوراقها من هذه النسخة».

تنها حدود نیم صفحه پایان «الفصول العشرة» در این مجموعه موجود است.
(روی برگ ۱۲۰).

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

چهار ● رساله اول از مجموعه ای فاقد شماره

نسخ عبدالله بن محمد حسن هشرودی در ۱۳۳۶.

۱۵ برگ، از برگ ۱ تا ۱۵.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

«الفصول المختارة من العيون والمحاسن»

این کتاب پر ارزش، شامل مباحث بسیار ارزنده در موضوعات مختلف، و عمده در کلام و امامت، یا مباحث فقهی دارای صبغه کلامی، از شیخ مفید است که سید مرتضی علم الهدی، شاگرد وی (قدس سرهما) آنها را جمع آوری و یکجا تدوین کرده است. سید مرتضی در دیباچه کتاب، خطاب به کسی که انجام دادن چنین کاری را از وی خواسته، گوید:

«سألت (أيدك الله) أن أجمع لك فصولاً من كتاب شيخنا المفيد... في المجالس، ونكتاً من كتابه المعروف بـ «العيون والمحاسن» لتستريح...».

ولی این کتاب به «الفصول المختارة من العيون والمحاسن» معروف شده و تهرانی هم در «ذریعه» (ج ۱۶، ص ۲۴۴) با همین عنوان از آن یاد کرده؛ از این رو ما این عنوان را برگزیدیم.

تردیدی نیست که شیخ مفید کتابی به نام «العيون والمحاسن» داشته است - که امروزه در دست نیست - و نجاشی کتابی به این نام به وی نسبت داده (ص ۳۹۹) و خود شیخ مفید نیز در «افصاح» (ص ۱۹۲) از آن نام برده است. از سوی دیگر، هم نجاشی و هم شیخ

طوسی در فهرست و ابن شهر آشوب در معالم العلماء در شمار تألیفات شیخ مفید از اثری به نام «الفصول من العیون والمحاسن» یاد کرده‌اند، که قاعدهٔ باید مرادشان همین اثر موجود باشد که به همت سید مرتضی گردآوری و تدوین شده است. از سوی دیگر هیچ یک از این سه بزرگوار کتابشناس، در عداد تألیفات سید مرتضی نامی از این اثر نبرده‌اند («رجال نجاشی» ص ۲۷۰ - ۲۷۱؛ «فهرست شیخ» ص ۹۸ - ۱۰۰؛ «معالم العلماء» ص ۶۹ - ۷۱).

به هر حال، از آنجا که اصل کتاب «العیون والمحاسن» شیخ مفید در دست نیست، این اثر ارزش فراوانی دارد، علاوه بر اینکه تدوین کنندهٔ آن دانشمندی کم نظیر همچون سید مرتضی است.

تاریخ تألیف «العیون والمحاسن» و نیز «الفصول المختارة من العیون والمحاسن» دانسته نیست، ولی چنانکه از برخی جاهای کتاب (مانند ص ۲۶۱ چاپ داوری) بر می‌آید بعضی از مناظراتی که در آن نقل شده در سال ۳۷۳ رخ داده است. در این کتاب، از تعدادی از دیگر آثار مفید که اغلب آنها در دست نیست نامی به میان آمده است:

أ) «وقد أشبعت القول في هذا الباب في كتابي «الكامل في علوم الدين» وكتاب «الأركان في دعائم الدين» (ص ۲۸۴، چاپ داوری).

ب) «وثبوتہ مع نظائرہ فی کتابی المقدم ذکرهما، یعنی عن ایراده فی هذا المكان» (ص ۲۸۶، چاپ داوری)

ج) «وقد ذكرت الجواب عما تقدم من السؤال في هذا الباب في كتابي المعروف بتقرير الأحكام» (ص ۵۹، چاپ داوری).

د) «وقد استقصيت القول في هذا الباب في كتابي المعروف ب«المسألة الكافية» (ص ۱۰۵، چاپ داوری).

این اثر، چنانکه از نسخهٔ شمارهٔ ۴۱۸۶ بر می‌آید در دو جزء تدوین شده ولی در نسخهٔ شمارهٔ ۶۸۷ همهٔ مطالب پیوسته است و آغاز جزء دوم بدون بسمله، و هر علامت دیگر

که نشانه جزء دیگر بودن است، شروع شده است.

• این کتاب تا کنون چند بار چاپ شده.

آغاز جزء اول: - بعد از بسمله و حمدله -: «سألت (أيدك الله) أن أجمع لك فصولاً من كتاب شيخنا المفيد أبي عبد الله محمد بن محمد بن محمد بن النعمان (أدام الله عزّه) في المجالس، ونكتاً من كتابه المعروف بـ«العيون والمحاسن»؛ لتستريح إلى قراءته في سفرك، و تنشر ذكره في مستقرّك وبلدك، وقد أجبك (أيدك الله) إلى ذلك... اتفق للشيخ أبي عبد الله اجتماع مع القاضي أبي بكر أحمد بن سيار في دارالشریف أبي عبدالله محمد بن محمد بن طاهر الموسوي (رضي الله عنه) وكان بالحضرة جمع كثير يزيد عددهم على مائة إنسان...».

پایان جزء اول: «فلحقتهم الشناعة المخرجة لهم عن الدين و تَجَبَّ الشيعة من ذلك (برابر با ص ۱۴۱، جزء اول، چاپ داوری).

در نسخه خطی، آغاز جزء دوم حدود چهار صفحه قبل از جزء دوم در چاپ داوری است.

آغاز جزء دوم: «فصل: قال الشيخ (أدام الله حراسته): وما رأيت أشدّ وقاحةً من الناصبة...» (برابر با ص ۱۴۱، چاپ داوری).

پایان جزء دوم: «وأما المهلكات فشخ مطاع وهوى متبع وإعجاب المرء بنفسه». اضافه می‌کنیم که در هر دو نسخه (شماره ۶۸۷ از برگ ۲۵۱ تا ۲۶۱؛ و شماره ۴۱۸۶ از برگ ۱۳۷ تا ۱۴۲)، فصلی که به «حکایات» معروف شده، و در مجله «تراثنا» (شماره ۱۶) چاپ شده آمده است؛ ولی از آنجا که «حکایات» کتاب مستقلی نیست بلکه فصلی از «الفصول المختارة» است و دلیلی بر مستقل بودن آن نیست با عنوان مستقل از آن یاد نکردیم.

یک ● کتاب اول از مجموعه شماره ۶۸۷

نسخ شمس الدین محمد طالقانی، تاریخ کتابت نامعلوم، در حاشیه تصحیح شده.

۲۶۰ برگ، از برگ ۱ تا ۲۶۱.

نیز ← ذیل «الإنصاح فی الإمامة».

دو ● کتاب اول از مجموعه شماره ۴۱۸۶

نسخ سده یازدهم، کاتب نامعلوم، عناوین به سنگرف و یا مشکى درشت.

۱۴۱ برگ، از برگ ۱ تا ۱۴۲.

نیز ← ذیل «الإنصاح فی الإمامة».

سه ● کتاب ششم از مجموعه ای فاقد شماره

نسخ عبدالله بن محمد حسن هشرودی در ۱۳۳۶.

تنها چند برگ از کتاب «الفصول المختارة» در این مجموعه کتابت شده است.

۴ برگ، از برگ ۲۵ تا ۲۹.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

•••

«المجالس» ← «الأمالي».

«مجالس المفید» ← «الأمالي».

(٢٤)

«مسائل الجارودية»

جارودیه شاخه‌ای از شیعیان زیدی مذهب و بر این عقیده‌اند که پس از حضرت وصی و حسنین (علیهم السلام) امامت در فرزندان امام حسن و امام حسین (علیهم السلام) است، بر خلاف شیعه امامیه که معتقد است بعد از امام مجتبی و سیدالشهداء (سلام الله علیهما) امامت منحصر به فرزندان حضرت سیدالشهداء (علیهم السلام) است.

شیخ مفید، این رساله را در ردّ جارودیه - که ظاهراً تنها فرقه موجود زیدیه در زمان ما هستند - نگاشته و طی شانزده سؤال، با عنوان «قالت الجارودية» پاسخهای خود را با سرفصل «قالت الإمامية» بیان کرده و به دنبال آن مطالبی در حدود دو صفحه و نیم، در دو فصل، با عنوان «فصل» آورده است.

در مجموعه خطی شماره ٧٨ و ٢٤٣ از این رساله با عنوان‌های: «الكلام علی الزیدية» و «مختصر من الکلام علی الزیدية» یاد شده است. نجاشی نیز، در عداد تألیفات مفید، از دو رساله در این موضوع نام برده: یکی به نام «المسألة علی الزیدية» (ص ٤٠٠) و دیگری به نام «مسائل الزیدية» (ص ٤٠١) که ظاهراً یکی از این دو همین رساله مورد بحث است، گرچه احتمال یکی بودن این دو بعید نیست.

شیخ آقا بزرگ تهرانی، گرچه به پیروی از نجاشی، از آن با عنوان «مسائل الزیدیه» یاد کرده، ولی می‌نویسد:

«حق این است که آن را «مسائل جارودیه» بنامیم نه مطلق زیدیه، زیرا بحث در این رساله تنها با زیدیه جارودیه است نه با هر زیدی» (ذریعه، ج ۲۰، ص ۳۵۱).

• این رساله، سالها پیش در نجف با نام «المسائل الجارودیه» چاپ شده که اولاً در نام آن مسامحه‌ای صورت گرفته، زیرا ظاهراً کلمه «مسائل» مضاف به «الجارودیه» است و باید بدون الف و لام باشد: «مسائل الجارودیه» یعنی مسایل فرقه جارودیه، نه مسایل منسوب به جارود، بر خلاف «المسائل الصاغانية» و مانند آن که صفت و موصوف است و نجاشی نیز به این نحو از آن اسم می‌برد. اما از رساله مورد بحث - بنابر یک احتمال - به «مسائل الزیدیه» تعبیر می‌کند نه «المسائل الزیدیه».

ثانیاً معلوم نیست به چه دلیلی چهار پرشش و پاسخ آخر رساله - از ۱۳ تا ۱۶ با دو فصل پایانی آن - جدا شده و با عنوان مستقل «الثقلان: الكتاب والعترة» به چاپ رسیده است.

البته ناگفته نماند که نجاشی در عداد تألیفات مفید، از اثری به نام: «كتاب مسألة في معنى قوله: إني مخلّف فيكم الثقلين» نام برده (ص ۴۰۱) که بعید نیست مقصود از آن همین قسمت پایانی «مسائل الجارودیه» باشد که با عنوان مستقل «الثقلان» چاپ شده است.

آغاز - بعد از بسمله و حمدله - : «اتفقت الشيعة العلوية من الإمامية والزيدية الجارودية على أنّ الإمامة كانت عند وفاة النبي (صلى الله عليه وآله) لأمير المؤمنين علي بن أبي طالب (عليه السلام)، و أنّها كانت للحسن بن علي (عليه السلام) من بعده، وللحسين بن علي بعد أخيه (عليهما السلام)، و أنّها من بعد الحسين من ولد فاطمة (عليها السلام) لا تخرج منهم إلى غيرهم... ثم اختلف هذان الفريقان بعد الذي

ذکرناه، من اتفاقهم علی ما وصفناه، فقالت الإمامية: إن الإمامة بعد الحسين (عليه السلام) في ولده لصلبه خاصة دون ولد أخيه الحسن (عليه السلام) وغيره من إخوته...».

انجام: «وهذا بين بحمد الله ومته لمن كان له عقل يدرك به الأشياء، وهو طرف من جملة قد بسطتها في غير هذا الكتاب من كتبي وأما في الإمامة، واستقصيت فيها الكلام، والله المحمود وهو المستعان، وصلى الله على سيدنا محمد بن عبد الله سيد البشر وعلى أخيه علي بن أبي طالب الطاهر المطهر، وعلى ذريته الأبرار الصفوة من عترته...، وسلّم».

یک ● رساله ششم از مجموعه شماره ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت وکاتب نامعلوم.

۸ برگ، از برگ ۷۸ تا ۸۵.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رساله ششم از مجموعه شماره ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸، نقیص و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۷ برگ، از برگ ۷۹ تا ۸۶.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

سه ● رساله چهاردهم از مجموعه شماره ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

در آخر این رساله از مجموعه، یادداشت مقابله ماه صفر ۱۰۶۳ دیده می شود.

۸ برگ، از برگ ۹۰ تا ۹۸.

نيز ← ذيل «أجوبة المسائل السروية».

***

- «المسائل الحاجبية» ← «أجوبة المسائل العكبيرة».
- «المسائل السروية» ← «أجوبة المسائل السروية».
- «المسائل الصاغانية» ← «أجوبة المسائل الصاغانية».
- «المسائل العكبيرة» ← «أجوبة المسائل العكبيرة».
- «مسائل العويص» ← «العويص في الأحكام».

«مسار الشیعة»

شیخ آقا بزرگ تهرانی از این کتاب با عنوان «مسار الشیعة في مختصر تواریخ الشریعة» یاد کرده («ذریعه» ج ۲۰، ص ۳۷۵) و از عنوان «التواریخ الشریعة» به آن ارجاع داده است («ذریعه» ج ۴، ص ۴۷۵). ولی نجاشی نام «کتاب تاریخ الشریعة» و ابن شهر آشوب نام «التواریخ الشریعة» را برای آن برگزیده‌اند. و شیخ طوسی در فهرست از آن نامی به میان نیاورده است.

محتوای این اثر ذکر تاریخ اعیاد و وفیات معصومان (علیهم السلام) و جنگهای پیامبر خدا (صلوات الله علیه) به ترتیب روزهای هر ماه است، و به دلایلی از ماه مبارک رمضان آغاز شده است.

تاریخ ختم تألیف این اثر در نسخه شماره ۱۳۲۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران ششم ربیع الأول ۳۹۹ ذکر شده است. بدرستی روشن نیست که خود مفید چه نامی برای آن برگزیده‌اند، ولی آنچه مسلم است اینکه انتخاب نام «مسار الشیعة» برداشت ناتمامی از دیباچه کتاب به وسیله متأخران است؛ زیرا کتاب منحصر به ذکر تاریخ مناسبت‌های مسرت بخش مانند تولدها نیست بلکه حوادث غمبار را هم آورده است، چنانکه از آغاز

کتاب نیز این نکته معلوم می‌گردد. ثانیاً منحصر به ذکر تاریخ‌ها نیست بلکه اعمال مناسب آنها را هم ذکر کرده است، همچنانکه شیخ مفید در دیباچه آن به این نکته تصریح کرده، آنجا که می‌گوید: «علی ما ذکر من الحاجة إلى مختصر فی تاریخ أیام مساز الشیعة وأعمالها من القرب فی الشریعة، وما خالف فی معناها».

به هر حال، عنوان «مساز الشیعة» از دیباچه گرفته شده، و عنوان مذکور در رجال نجاشی و معالم العلماء نیز با توجه به محتوای آن است، گرچه هیچ کدام دقیق و کامل نیست مگر با ارتکاب نوعی مجاز و تغلیب.

این کتاب، بارها چاپ شده است.

آغاز - بعد از بسمله - : «الحمد لله علی ما بصرنا من حکمته، وهدانا إليه من سبیل رحمته، ویسره من طاعته... وبعد، فقد وقتت (أبدک الله سبحانه) علی ما ذکر من الحاجة إلى مختصر فی تاریخ أیام مساز الشیعة وأعمالها من القرب فی الشریعة وما خالف فی معناها، لیکون الاعتقاد بحسب مقتضاه...».

انجام: «جواد کریم، وروی أن من صلی هذه الصلاة فی لیلۃ النصف من شعبان، غفرالله تعالی ذنوبه وفضی حوائجه وأعطاه سؤلہ؛ کرمأ منه علی عبادہ، ومتأ علیهم».

یک ● رساله دوم از مجموعه شماره ۸۸۲

نسخ حسن بن ابراهیم یزدی اردکانی، در دهم ربیع الآخر ۱۲۸۹ (پایان کتاب اول مجموعه، برگ ۶۴)، عناوین نوشته نیست.

۱۵ برگ، از برگ ۶۴ تا ۷۹، ۱۴ سطری، ۱۷ × ۱۱ سم.

دو ● رساله سوم از مجموعه شماره ۵۵۴۹

نستعلیق محمد شریف الحامد بن محمد نصیر سرکانی در روز شنبه نهم محرم ۱۰۷۰، عناوین نوشته نیست. نسخه بیاضی، بر روی برگ اول مجموعه تملک محمد بن ابی الفتح

حسینی خوراسکانی (= خراسکانی) به تاریخ ۱۱۳۹ با مهر بیضوی وی دیده می‌شود.
 ۷ برگ، از برگ ۵۰ تا ۵۶، سطور مختلف، ۲۲/۵ × ۱۲/۵ سم.

سه ● رساله چهارم از مجموعه شماره ۵۶۵۷

نسخ خوانا، کاتب و تاریخ کتابت نامعلوم،^(۲۰) در پایان رساله نشانهٔ بلاغ دارد، بر روی برگ آخر مجموعه، تملک معصومعلی بن علی عسکر در شعبان ۱۱۸۷ دیده می‌شود.

۷ برگ، از برگ ۲۱۴ تا ۲۲۱، ۲۴ سطری، ۲۲ × ۱۴ سم.

***

«مسألة الدامغاني وجوابها» ← «خبر مارية القبطية».

«مسألة في تفضيل أمير المؤمنين (عليه السلام)» ← «تفضيل أمير المؤمنين (عليه السلام)».

«مسألة في جواب الدامغاني» ← «خبر مارية القبطية».

«مسألة في النصّ على علي (عليه السلام)» ← «النصّ على علي (عليه السلام)» (۱).

«مسألة أخرى في النصّ على علي (عليه السلام)» ← «النصّ على علي (عليه السلام)» (۲).

۲۰ - در «فهرست کتابخانه» ج ۱۵، ص ۵۹ به استاد پایان رساله هشتم این مجموعه، تاریخ کتابت ۹۶۰ ذکر شده، ولی رساله هشتم مجموعه، رسالهٔ مناسک حج کبیر شهید ثانی است و تاریخ ۹۶۰ سال تألیف رساله است نه کتابت آن.

النصف من شعبان غفر الله سبحانه ذنوبه وتفرحوا به وا عطر سؤلہ نام

احمد درر الخالص مدور حرمینق هذه النسخة النصف الضعيف

الک سداب محمد زلف الاما بدین محمد تصیر کلا ویر جو براند

العفو والرحمة والعفولة لوالديه اب ورجب

غفور رحيم فويلم السبت تاسع شهر حرم الام

سنة الفجر الهرة السورة على

عده واليه وسلم

کتر اکرا

م ن م

کتابخانه عمومی آیت الله العظمی

مرعشی نجفی . قم

(۲۶)

«المسح على الرجلين»

نجاشی از این رساله کوتاه با عنوان «كتاب مسألة في المسح على الرجلين» یاد کرده (ص ۳۹۹) ولی شیخ در فهرست و ابن شهر آشوب در معالم العلماء از آن نامی نبرده‌اند. شیخ آقا بزرگ تهرانی با عناوین «مسألة في المسح على الرجلين» («ذریعه» ج ۲۰، ص ۳۹۳) و «مسح الرجلين» («ذریعه» ج ۲۱، ص ۱۷) و «الردّ على النسفي» («ذریعه» ج ۱۰، ص ۲۳۰) از آن یاد کرده است، و چون محتوای این اثر پاسخ به سخن ابو جعفر نسفی عراقی، عالم سنی معاصر شیخ مفید، است احتمال داده است که «الردّ على النسفي في غسل الرجلين» نام دیگر همین رساله باشد که باید گفت این مطلب قطعی است، خصوصاً با توجه به اینکه در برخی نسخه‌های خطی، از این رساله با عنوان «الردّ على النسفي» یاد شده است.

بر روی برگ اول نسخه شماره ۷۸/۱۰ چنین آمده:

«مسألة في المسح على الرجلين جرت بينه وبين الشيخ أبي جعفر النسفي في مجلس السيد الشريف المرتضى (رضي الله عنه)».

چنانکه از آغاز رساله برمی آید، در مجلس شیخ مفید شخصی از نسفی راجع به حکم پاها در وضو سؤال کرد و نسفی در مقام جواب گفت که باید آنها را شست! سائل از وی پرسید که دلیل این حکم چیست؟ نسفی پاسخ داد: سخن [منسوب به] پیامبر که پس از وضو همراه با شستن پاها فرمود: «هذا وضوء لا يقبل الله الصلاة إلا به». شیخ مفید بتفصیل در مجلس با وی بحث کرده و مطالبی را نیز، که بعد از انقضای مجلس مناظره فرموده، بدان افزوده است.

• این رساله تاکنون چاپ نشده است.

آغاز: «سأل بعض أهل مجلس الشيخ أبي عبدالله... أبا جعفر المعروف بالنسفي العراقي، فقال له: ما فرض الله تعالى من الوضوء في الرجلين...».

انجام: «في تأويل كلام أمير المؤمنين (عليه السلام) و دليل صحة ما ذكرناه منه، والحمد لله رب العالمين و صلى الله على محمد وآله الطاهرين وسلم تسليماً كثيراً».

یک • رساله دهم از مجموعه شماره ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۶ برگ، از برگ ۱۲۴ تا ۱۳۰.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو • رساله دهم از مجموعه شماره ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸ نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۲ برگ، از برگ ۱۲۲ تا ۱۲۳.

این نسخه ناقص الأول است و بیش از دو برگ از آغاز آن افتاده است.

آغاز موجود: «تفصیل ما... علیه الکلام فی قول أمير المؤمنين (عليه السلام)».

سه ● رساله هجدهم از مجموعه شماره ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۸ برگ، از برگ ۱۲۰ تا ۱۲۷.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

موعشی بیستی ... تم ^{بعضاً}

یده علی را بشوید تا طالع علم و عیاض عن ابیه قال مر علی بن طالب
علم بلاء عنهم سلمان رحمة الله علیه فقال لهم سلمان قوموا بجمعها
فخذوا بحجزه هذا فوالله لا یخبرکم بستر نبیکم صلاه عنیه و
سالم بن ابی حفصه قال لما هلك ابو جعفر محمد بن علی النابوقلی
السلام وکنت لا ضحا بیه نظرونی حتی ادخل علی ابی عبد الله جعفر بن
محمد ما عزبه فدخلت علیه فعرزته ثم قلت لانا لله وانا الیه راجعون
دهت والله من کما یقول قال رسول الله صلم فلا تسال غیر
بینة و بین رسول الله صلم لا والله لا تری مثله ابد ا قال فسکت
ابو عبد الله علم ساعة ثم قال قال الله عز وجل ان من عبادی
من یتصدق بصدق فیرثها کما یرثوا حدکم فالوّه حتی احبها
له مثل احد فخرجهما لصکا بی فقلت ما رأیتنا عجت من هذا
کنا نشعظّم نولاً ابی جعفر قال رسول الله صلی الله علیه و آله
وسلم بلا واسطة فقال لى ابو عبد الله قال الله عز وجل
بلا واسطه و المفضل بن عمر ا کجعتی قال سمعنا ما عبد
الله جعفر بن محمد علیها السلام یقول لا یکل امان العبد
حتى یکون فیہ اربع خصال یحس خفقده و سخی نفسه و نسک
الفضل من قوله و یرج الفضل من له هـ ن هـ

ن اما لی سبحا الاعظم الازهد الاعلم المفید
محمد بن نعمان قدس الله ستره جزوا الا سنا بند علی بن عبد الله
المنقور علی حسن اجدین برهم بن مظا هره ما بنی عشتیری
دی لقعده للکرام و رفته خمس و خمس سبع مائة کماله السلیبه
بلدا کما معر عمر کا الله ما لصاحب و عبان و لکرمه و حقه و صلی الله
علی اطیب المرسلین سیدنا محمد الی و آله الطاهرین عمر الله بها
دعاه و لوا له و المومنین و المومنات المعرفه و الوصولی رحمة الله

(۲۷)

«معنی المولی»

هیچ یک از نجاشی و شیخ و ابن شهر آشوب از این رساله نامی نبرده‌اند. محتوای این اثر بحث در باره کلمه «مولی» است که در حدیث شریف غدیر وارد شده است. مفید در این موضوع رساله دیگری نیز به نام «أقسام مولی فی اللسان» دارد که از رساله مورد بحث مختصرتر است و بیشتر معرفی شد.

ما بر اساس محتوای رساله، نام «معنی المولی» را برای آن برگزیدیم ولی چون مناظره‌ای است بین مفید و مردی از بهشمیه، شیخ آقا بزرگ از آن با نام «مناظره الشیخ المفید مع الرجل البهشمی» یاد کرده است («ذریعه» ج ۲۲، ص ۳۰۳).

در نسخه‌ای قدیمی و نفیس یعنی مجموعه شماره ۲۴۳، از این رساله چنین نام برده شده است: «مسألة جرث بینة و بین القاضي البهشمی قاضي القضاة». نیز بر روی برگ اول رساله در همین مجموعه، به خط کاتب نسخه، نوشته شده است:

«مسألة جرث بین الشیخ المفید (رضی الله عنه) و بین القاضي بن... البهشمی فی الإمامة، ومعنی لفظة «مولی» فی يوم الغدير».

شیخ مفید در این رساله پس از نقل آنچه در مجلس مناظره رد و بدل شده، چند فصل به آن افزوده است.

• این رساله چاپ شده است.

آغاز - بعد از بسمله - : «قال الشيخ المفيد (رضي الله عنه): أنكر رجل من البهسية - ضَمْنَا وإيَّاه وجماعةً من المعتزلة والمجبرة مجلس - أن يكون قول رسول الله (صلى الله عليه وآله): من كنت مولاة فعلي مولاة، يحتمل الإمامة أو فرض الطاعة والرئاسة...».

انجام: «على لفظه مولى للإجماع خاصةً، دون ما كان بعدها متا روه، وأقلوا من الاحتجاج به لموضع الخلاف، وهذا مالا يتوهمه أحد، وبالله نستعين وصلى الله على سيدنا محمد النبي وآله الطاهرين وسلّم كثيراً».

یک • رساله هفتم از مجموعه شماره ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت وکاتب نامعلوم.

۱۱ برگ، از برگ ۸۶ تا ۹۶.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو • رساله هفتم از مجموعه شماره ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸ نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

۱۰ برگ، از برگ ۸۷ تا ۹۶.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

سه ● رساله پانزدهم از مجموعه شماره ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.
در آخر رساله یادداشت «بلغ مقابلة بنسخة سقيمة» دیده می شود.
۱۱ برگ، از برگ ۹۹ تا ۱۱۰.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله الذي نفع السبيل الى معرفته وسير ما دعاله من طاعته واعان
على شكرنته ونعمته بما نذب اليد من العمل في عبادته و رغب فيه من جزيل
ثواب بخته وهدى اليد بما اوضح عنه من حجه ووصل الله على خيرته
من بريته محمد سيد انبيائه وصفوته وعلى الائمة الراشدين من عمرته
وسلم كثيرًا وبقدر فانه من كل ما رسمه السعيد الامير الجليل فالله في
عز الدين والذيات تدته وادام بالتأييد نصره وقدرته وحرمن من الغير
ايامه ودولته من جمع مختصر في الاحكام وفوايض الملة وشراب الاسلا
ليعمده المرتاد لدينه ويزداد به المستبصر في معرفته وتصيدينه ويكون
امامًا للمسترشدين ودليلا للطالبيين وامينا للمتعبدين يفرغ اليه والدين
ويقتضيه على المختلفين وان افتتحه بما يجب على كافة الكلفين من الاعتقاد
الذي لا يسع اهل الهالذ البالفين اذ هو اصل الايمان والاس الذي عليه
جميع اهل الاديان ويدير كون قوله الاعمال ويميز الهدى من الضلاله وبالله
استعين باب ما يجب من الاعتقاد في اثبات المعبود جلت
عظمته وصفاته التي باين بها خلقه وفيه التشبيه عنه وتوحيد واجب
على كل ذي عقل ان يعرف خالقه جل جلاله ليشكره على نعمه ويطيعه فيما داه
اليه فيعلم ان له صانعا صنعه وانخرعه من العدم واوجده وانعم عليه

(۲۸)

«المقنعة»

نجاشی (ص ۳۹۹) با تعبیر «الرسالة المقنعة»، و شیخ طوسی در فهرست با عنوان «كتاب المقنعة» و ابن شهر آشوب با عنوان «[الرسالة المقنعة]» از این اثر یاد کرده‌اند. همچنین شیخ در آغاز تهذیب - شرح مقنعه - از آن با تعبیر «رسالة شيخنا... الموسومة بالمقنعة» و «الرسالة المقنعة» یاد کرده است. شیخ آقا بزرگ تهرانی آن را «المقنعة في الأصول والفروع» نامیده («ذریعه» ج ۲۲، ص ۱۲۴) ولی قید «في الأصول والفروع» توضیح محتوای کتاب است نه جزء آن.

شیخ مفید، این اثر را در پاسخ فردی، که از او با عنوان السيد الأمير الجليل (أطال الله في عز الدين والدنيا مدته) نام می‌برد، در باره احکام نوشته و در آغاز عقایدی را که اعتقاد به آن بر عموم مکلفان واجب است به گونه کاملاً کوتاه بیان کرده است. این اثر طی مقاله‌ای در مجله «نور علم» (شماره ۴۵، ص ۱۲۷ - ۱۴۶) مفصلاً معرفی شده است.

• مقنعه مفصل‌ترین کتاب فقهی موجود شیخ مفید است؛ بارها چاپ شده و اخیراً در قم، دفتر انتشارات اسلامی آن را تصحیح و چاپ کرده است ولی این تصحیح، مانند بسیاری از دیگر تصحیح‌های این ناسر، فنی نیست و ضرورت تصحیح مجدد آن همچنان

باقی است.

آغاز - بعد از بسمله - : «الحمد لله الذي نهج السبيل إلى معرفته، ويَسِّرَ ما دعا إليه من طاعته...».

انجام: «على إقرار فلان بن فلان و فلان بن فلان بجميع ما تضمنته بعد أن قُرئَ عليهما وسمعا وأقرا بفهمه ومعرفته في صحوةٍ منهما وجواز أمر، طائعتين غير مكرهتين، لا يُؤلَى على مثلهما، و ذلك في شهر كذا من سنة كذا».

یک ● شماره ۲۳۶

نسخ خوانا و کم غلط شریف محمد قلی ترکمان. تاریخ کتابت نامعلوم، عناوین به شنگرف، و بعضی از ادعیه آن مشکول است.

بر روی برگ اول یادداشت ذیل دیده می شود:

«هو، دخل في نوبة الفقير إلى الله الفني، بهاء الدين بن محمد بن حمادي الليثي الجزائري (عفا عنهم بمنه وكرمه) ۱۰۸۴».

۲۸۴ برگ، ۱۹ سطری، ۲۶ × ۱۶ سم.

دو ● شماره ۸۱۵

نستعلیق علی اکبر بن نورالدین محمد جرفادقانی، در حاشیه تصحیح شده، عناوین به شنگرف. بر روی برگ اول نسخه، یادداشت «من مملکات الفقير إلى الله الواسع محمد صالح (عفي عنه)»، دیده می شود و بر روی برگ دوم نیز این یادداشت ها به چشم می خورد: «لقد انتقل إلي هذا الكتاب سنة ۱۱۵۹، وأنا الفقير إلى الله الفني عبدالفني الثاني بن الحسن الحسيني بن عبدالفني الماضي (عفا الله عنهم) [يوم] يؤخذ بالنواصي»، همچنین مهر بیضوی «إِنَّ الله غَنَى عن العالمين ۱۰۸۸»، تملک ۱۱۹۹ و نیز تملک حسن علی الحسينی به سال ۱۲۵۸.

۲۲۲ برگ، ۲۳ سطری، ۱۳ × ۲۵ سم.

سه ● کتاب سوم از مجموعه شماره ۲۲۱۹

نسخ محمدعلی بن محمد صالح، در شوال ۱۲۴۷ به امر سید علی محمد خلف امیر سید علی؛ روی برگ اول مهر بیضوی علی بن محمد علی الحسینی، و نیز این یادداشت دیده می‌شود: «این کتاب مقابله شده بر مرحوم صاحب ریاض است، زیرا اول و آخر هر کتابی [که در این مجموعه آمده] مزین به خاتم مبارک ایشان است».

۷۰ برگ، از برگ ۳۵ تا ۱۰۵، ۳۳ سطری، ۲۰/۵ × ۳۰ سم.

چهار ● کتاب سوم از مجموعه شماره ۴۳۳۲

نسخ محمدتقی، در شعبان ۱۲۳۱. روی برگ اول تملک «محمدتقی بن عابد الگلپایگانی» به تاریخ ۱۲۵۷ دیده می‌شود. احتمالاً مجموعه شماره ۲۲۱۹ از روی این مجموعه نوشته شده است.

۳۰ برگ، از برگ ۱۸ تا ۴۷، ۵۵ سطری، ۲۹ × ۴۲ سم.

پنج ● شماره ۷۱۰۵

نسخ، کاتب و تاریخ کتابت نامعلوم، احتمالاً از سده دهم، عناوین به سنگرف، در حاشیه تصحیح شده، اندکی از پایان نسخه افتاده است و تا چهار سطر از مختصر کتاب وکالت را دارد.

۲۵۵ برگ، ۱۷ سطری، ۱۳ × ۱۹ سم.

شش ● کتاب اول از مجموعه شماره ۷۱۷۲

نسخ زیبا و بسیار خوانا، کاتب نامعلوم، تاریخ کتابت شب جمعه پانزدهم

ربیع الأول ۱۲۳۳ (پایان دومین رساله که آخرین رساله مجموعه است) عناوین به سنگرف، در حاشیه تصحیح شده، و بر روی برگ اول، این یادداشت:

« کتاب المقننه لشیخ مشایخ الشیعة، الشیخ المفید (أعلى الله مقامه). وقد تملكته بفضل ربي، وأنا الأقل محمدباقر بن محمد حسين، نجل الشيخ الفقيه الشيخ زين العابدين الحائري المازندراني في شهر ربيع الثاني ۱۳۶۷ هجرية قمرية» و مهر بیضوی «محمدباقر بن محمدتقی الموسوی»، دیده می شود.

۱۶۷ برگ، از برگ ۱ تا ۱۶۷، ۲۳ سطری، ۱۲ × ۱۴/۵ سم.

***

- «مناظرة الشيخ المفید مع الرجل البهشمي» ← «معنى المولى».
- «المناظرة مع الباقلاني» ← «النص على علي عليه السلام» (۱).
- «المناظرة مع الرجل البهشمي» ← «معنى المولى».

(۲۹)

«المهر»

هیچ یک از نجاشی و شیخ طوسی و ابن شهر آشوب از این رساله نامی نبرده‌اند. ولی در مقدمه آقای خراسان بر «تهذیب» با عناوین «الردّ علی من حدّ المهر» (ج ۱، ص ۲۶، شماره ۸۷) و «مسألة فی المهر وأنه ما تراضی علیه الزوجان»^(۲۱) (ج ۱، ص ۲۸، شماره ۱۳۲) یاد شده است. تهرانی هم در سه جا از «ذریعه» با این عناوین از آن نام برده است: «الردّ علی من حدّ المهر» (ج ۱۰، ص ۲۲۷)؛ «مسألة فی المهر و أنه ما تراضی علیه الزوجان» (ج ۲۰، ص ۳۹۶)؛ «رسالة فی المهر والردّ علی من حدّه» (ج ۲۳، ص ۲۹۵). یکی از فاضلان معاصر شیخ، به نوعی مشخص بودن مهریه و حدّ داشتن آن معتقد بوده است. این نظریه به اطلاع شیخ مفید رسیده و او این رساله را در ردّ آن نگاشته، و اثبات کرده است که در مطلق عقد - اعم از موقت و دائم - مقدار مهر بسته به توافق و رضایت طرفین است و قلّة و کثرة حدی ندارد.

---

۲۱ - در «فهرست کتابخانه» ج ۱، ص ۲۸۱ «... ما تراضیا علیه الناس» ذکر شده که اشتباه است و صحیح آن «... ما تراضی علیه الناس».

• این رساله تاکنون چاپ نشده است.

آغاز - بعد از بسمله :- «ذکرت إعجابك أيتها الأخ الفاضل بجواب ذلك الشيخ الفاضل، حين سُئل عن معنى قول الصادق (عليه السلام): «إِنَّ المهر ما تراضى عليه الناس» أنه ورد في حديث المتعة، ووجوب المهر فيها من درهم إلى عشرة دراهم، دون مهر النكاح. وهذا غلط عظيم...»

انجام: «علم الناس إلى علمه. وقال (عليه السلام) لا يكون العالم عالماً حتى لا يحسد من فوقه، ولا يستحقر من دونه، وفيما يتناه وشرحناه كفاية لمن ترك الهوى وأنصف من نفسه».

یک • رساله اول از مجموعه شماره ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۶ برگ، از برگ ۲ تا ۷.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو • رساله نوزدهم از مجموعه ای فاقد شماره

نسخ محمد امین خوئی.

یک برگ، از برگ ۶۶ تا ۶۷.

این نسخه ناقص الأول است.

آغاز موجود: «قد اشته عليه، فالأولى أن يقف عند...».

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

(۳۰)

«میراث النبی (صلی الله علیه وآله)»

در برخی نسخ خطی از این رساله با عنوان «مسألة في قوله: «نحن معاشر الأنبياء لا نُورث» و مانند آن یاد شده است. نجاشی در عداد تألیفات مفید از رساله‌ای با نام «مسألة في ميراث النبي (صلى الله عليه وآله)» یاد کرده، که ممکن است منظورش رساله مورد بحث باشد، ولی شیخ طوسی در فهرست و ابن شهر آشوب در معالم العلماء از آن نامی به میان نیاورده‌اند.

شیخ آقا بزرگ تهرانی هم از این اثر چنین اسم می‌برد: «مسألة في معنى نحن معاشر الأنبياء لا نورث» (ذریعه» ج ۲، ص ۳۹۴).

به هر حال، محتوای رساله بحث در باره حدیثی است منسوب به پیامبر خدا، که مورد استشهاد ابوبکر قرار گرفت آن هنگام که بناحق بر اریکه خلافت تکیه زد و فدک را از حضرت صدیقه طاهره (سلام الله علیها) غصب کرد. او با تمسک به این حدیث، غصب فدک را توجیه کرد و آن را به حضرت صدیقه (سلام الله علیها) بر نگرداند.

شیخ با وجوه گوناگون دلالت این حدیث را - بر فرض صدور آن - بر مدعی ابوبکر و عاقه رد کرده است.

• این رساله سالها پیش در نجف چاپ شده است.

آغاز - بعد از بسمله -: «رَبِّ يَسِّرْ. قَالَ (رضي الله عنه): إِذَا سَلِمَ لِلْخَصُومِ مَا ادَّعَوْهُ عَلَى النَّبِيِّ (صلى الله عليه وآله) مِنْ قَوْلِهِ: «نَحْنُ مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ لَا نُؤَوِّثُ، مَا تَرَكَنَاهُ صَدَقَةٌ» كَانَ مَحْمُولًا عَلَى أَنْ الَّذِي تَرَكَهُ...»

انجام: «موافق لمعوم القرآن فظاھرہ، وما ادّعاء المخالف دافع لمعوم القرآن ومخالف لظاھرہ، وحمل السنّة على وفاق المعوم أولى من حمله على خلاف ذلك؛ واللّه نسأل التوفيق. تمت، والحمد لله رب العالمين...».

یک • رساله چهاردهم از مجموعه شماره ۷۸

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

۲ برگ، از برگ ۱۵۶ تا ۱۵۷.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو • رساله بیست و دوم از مجموعه شماره ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

۲ برگ، از برگ ۱۵۸ تا ۱۶۰.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

سه • رساله دوم از مجموعه شماره ۶۸۷

نسخ شمس الدین محمد طالقانی، تاریخ کتابت نامعلوم، در حاشیه تصحیح شده.

کاتب نسخه این رساله را پیوسته به «الفصول المختارة»، که کتاب اول این مجموعه

است، نوشته و تنها با بسمله آن را جدا کرده و هیچ عنوانی به آن نداده است. به علاوه،

پس از این رساله هم قسمتی از «الإفصاح» را نوشته و به طوری به کتاب بعدی پیوسته و

آمیخته است که بخشی از یک سطر، متعلق به این رساله و بخشی متعلق به «الإفصاح» است. البته نسخه‌ای که کاتب از روی آن نوشته چنین وضعی داشته است نه اینکه بر اثر صحافی و جابجا شدن صفحات مجموعه رخ داده باشد.

۳ برگ، از برگ ۲۶۱ تا ۲۶۳.

نیز ← ذیل «الإفصاح فی الإمامة».

چهار ● رساله هشتم از مجموعه‌ای فاقد شماره

نسخ محمد امین خوئی.

۲ برگ، از برگ ۳۳ تا ۳۵.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

(۳۱)

«النص على علي (عليه السلام)» (۱)

دو رساله بسیار مختصر، هر کدام کمتر از دو صفحه متوسط، از شیخ مفید در دست است که در نسخه‌های خطی از آن دو به این صورت یاد شده است:

- «مسألة من كلامه (رضي الله عنه) في النص على علي أمير المؤمنين (عليه السلام) سأله عنها الباقلاني...»؛

- «مسألة أخرى في النص عن الشيخ المفيد (رضي الله عنه)، سأل سائل فقال: إذا كان رسول الله...».

و در پایان رساله دوم آمده است: «قال من كتب خطه: هذه المسألة اختصرها كاتبها وليست مستوفاة حسب ما أملاها (رضي الله عنه)».

در فهرست میکرو فیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (ج ۲، ص ۱۲۷) ضمن معرفی مجموعه ۳۳۴۳، از رساله اول با عنوان «إبطال الشبهة» نیز یاد شده است.

رساله اول، پاسخ به این سؤال است که «راویان نص بر امامت حضرت امیر (عليه السلام) زیاد بوده‌اند یا کم؟ اگر کم بوده‌اند احتمال تبانی و توافق آنها بر دروغ رواست، و اگر زیاد بوده‌اند پس چرا حضرت وصی (عليه السلام) با کمک آنها به جنگ با

دشمنانش بر نخاست؟ و چه مصلحتی در قیام نکردن آن حضرت بود؟»

و در رسالهٔ دوم از این سؤال پاسخ داده شده است که «اگر به نظر شیعه، پیامبر خدا حضرت امیر (علیه السلام) را به جانشینی خود منصوب فرمود، پس چرا آن حضرت برای احقاق حق خود قیام نکرد؟ اگر بگویید اختیاراً قیام نکرده است، نسبت تضييع امر خدا و رسول به آن حضرت داده اید؛ و اگر بگویید اضطرراً قیام نکرد، نسبت ترس و ضعف به او داده اید... افزون بر این چرا حضرت امیر عطایای خلفا را قبول، و با اسیران جنگهای آنها نکاح کرد و پشت سرشان نماز خواند و در مجالسشان حاضر شد؟ آیا همهٔ اینها نشانهٔ آن نیست که نصی در کار نبوده است؟».

چنانکه ملاحظه می شود، در هر دو رساله به مسألهٔ وجود نص بر امامت حضرت امیر و پاسخ به شبهات آن پرداخته شده و هر دو پاسخ به سؤال و ایرادی است که در این زمینه شده است. در صدر رسالهٔ اول تصریح شده که باقلانی از شیخ مفید چنان مسأله‌ای پرسیده. و در پایان رسالهٔ دوم، در نسخه‌های خطی موجود، تصریح شده که این، همهٔ آنچه شیخ مفید در این زمینه املا کرده نیست بلکه مختصر آن است. بنابر این بعید نیست مفید در مجلس - یا مجالس - مناظره‌ای به این گونه شبهات پاسخ داده باشد و هر کدام از کاتبان، بخشی از آن را یادداشت کرده باشند نه اینکه دو رسالهٔ جداگانه - آن هم با این اختصار - در این باره تألیف یا املاء کرده باشد.

به هر تقدیر، چون در رسالهٔ اول تصریح شده که پاسخ به سؤال باقلانی - یعنی قاضی ابوبکر محمد بن طیب، متوفای ۴۰۳، صاحب کتاب تمهید - است؛ شیخ آقا بزرگ تهرانی از آن به عنوان «جواب الباقلانی» یاد کرده است («ذریعه» ج ۵، ص ۱۷۷).

از سوی دیگر، رسالهٔ دوم را، که در نسخ خطی «مسألهٔ أُخری فی النص» معرفی شده، «النص علی علی (علیه السلام)» نامیده است. («ذریعه» ج ۲۴، ص ۱۷۲).

به هر حال، نجاشی در شمار تألیفات مفید از «مسألهٔ فی النص الجلی» یاد کرده (ص ۴۰۱) که محتمل است مراد او یکی از - یا هر دوی - این رساله‌ها بوده است.

همچنین ابن شهر آشوب در معالم العلماء در عداد تألیفات مفید از «المسألة المقنعة في إثبات النص» یاد کرده که بخوبی روشن نیست مقصودش همین رساله‌ها بوده است یا دیگری؟

• این رساله چاپ شده است.

آغاز - بعد از بسمله و حمدله :- «إِنَّ قَالَ قَاتِل: أَخْبَرُونَا عَنْ أَصْلَابِكُمْ فِي النَّصِّ أَكْثَرُ أَمْ قَلِيلٌ؟ فَإِنَّ قَتْمًا: قَلِيلٌ، قِيلَ لَكُمْ: فَلَا تَنْكُرُونَ أَنَّ يَتَوَاطَّؤُوا عَلَى الْكُذْبِ... الْجَوَابُ - وبالله الثقة :- قِيلَ لَهُ...»

انجام: «والحسين عند الله أعظم من ناقة صالح، لم يكن الجواب إلا ما ذكرناه من المصلحة وما علمه الله من بقاء...».

یک • رساله نوزدهم از مجموعه شماره ٧٨

نسخ کم غلط، تاریخ کتابت و کاتب نامعلوم.

یک برگ، از برگ ١٦٨ تا ١٦٩.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو • رساله هجدهم از مجموعه شماره ٢٤٣

نسخ پیش از ٨٨٨، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

یک برگ، از برگ ١٥٢ تا ١٥٣.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

سه ● رساله بیست و هفتم از مجموعه شماره ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

یک برگ، از برگ ۱۷۲ تا ۱۷۳.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

چهار ● رساله هفدهم از مجموعه‌ای فاقد شماره

نسخ محمد امین خوئی.

یک برگ، برگ ۶۵.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

(۳۲)

«النَّصُّ عَلَى عَلِيٍّ (عَلَيْهِ السَّلَام)» (۲)

در معرفی رساله «النَّصُّ عَلَى عَلِيٍّ (عَلَيْهِ السَّلَام)» (۱) در باره این رساله نیز، در حدی که از وظایف فهرست نگار است، سخن گفته شد.
• این رساله، تاکنون چاپ نشده است.

آغاز - بعد از بسمله و حمدله - : «سأل سائل فقال: إذا كان رسول الله (صلى الله عليه وآله وسلم) عندكم قد نصَّ على أمير المؤمنين (سلام الله عليه) واستخلفه على أمته فليمنَّ فَعَدَّ عن حقِّ له... الجواب: قيل له...»
انجام: «يحكمون حكماً واحداً لفعل، إذا الحكم له وإليه، دونهم وبالله التوفيق. قال من كتب خطه: هذه المسألة اختصرها كاتبها وليست مستوفاة حسب ما أملاها (رضي الله عنه) وصلى الله على سيدنا محمد النبي وآله».

یک ● رساله بیستم از مجموعه شماره ۷۸

نسخ کم غلط، کاتب و تاریخ کتابت نامعلوم.

یک برگ، برگ ۱۶۹.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

دو ● رساله نوزدهم از مجموعه شماره ۲۴۳

نسخ پیش از ۸۸۸، نفیس و قدیمی، کاتب نامعلوم.

یک برگ، از برگ ۱۵۳ تا ۱۵۴.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل الصاغانية».

این رساله، آخرین رساله این مجموعه نفیس و قدیمی است.

سه ● رساله بیست و هشتم از مجموعه شماره ۲۵۵

نسخ عبدالحمید بن محمد مقیم خطیب عبدالعظیمی در ۱۰۵۶.

یک برگ، از برگ ۱۷۳ تا ۱۷۴.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

چهار ● رساله هجدهم از مجموعه‌ای فاقد شماره

نسخ محمد امین خوبی.

تنها کمتر از یک صفحه از اول این رساله در این مجموعه کتابت شده است.

نیم برگ، روی برگ ۶۶.

نیز ← ذیل «أجوبة المسائل السروية».

خاتمه

ردّ انتساب دو کتاب به شیخ مفید

۱) النکت الاعتقادیة

تردیدی نیست که شیخ مفید رساله‌ای در کلام دارد به نام «النکت فی مقدمات الأصول» و نجاشی (ص ۳۹۹) و ابن شهر آشوب در معالم العلماء با همین نام از آن یاد کرده‌اند، چنانکه در برخی نسخه‌های خطی آن نیز عیناً همین نام آمده است. این رساله تا کنون منتشر نشده ولی تصحیح شده و همزمان با برپایی کنگره شیخ مفید، منتشر خواهد شد.

از سوی دیگر، سالها پیش، رساله‌ای با نام «النکت الاعتقادیة» به عنوان یکی از تألیفات شیخ مفید به تصحیح مرحوم هبة الدین شهرستانی در بغداد چاپ شد و پس از آن نیز بارها - و بعضاً با ترجمه فارسی آن - به چاپ رسید و مسلم می‌نمود که تألیف شیخ مفید است.

(از این به بعد هر جا تعبیر «النکت الاعتقادیة» ذکر شد همین رساله منظور است)

از این رسالهٔ دوم، هفت نسخه در کتابخانه موجود است و در «فهرست کتابخانه» (ج ۲، ص ۱۱۹ و ص ۲۷۹؛ ج ۳، ص ۲۹۸؛ ج ۷، ص ۲۱۸؛ ج ۱۳، ص ۱۶۱؛ ج ۱۵، ص ۱۸۵؛ ج ۱۷، ص ۲۰۶) از آثار شیخ مفید دانسته شده است. ولی شواهد، دلایل و مؤیداتی هست که نشان می‌دهد این رساله - یعنی همان «النکت الاعتقادیة» مصحح مرحوم شهرستانی - تألیف شیخ مفید نیست.

این شواهد عبارتند از:

- ۱- شیخ مفید، تنها یک رساله به نام «النکت فی مقدمات الأصول» داشته، نه دورساله، و نسخهٔ خطی قدیمی آن موجود است و در نسخه‌های خطی آن تصریح شده که تألیف شیخ مفید است بنابراین دلیلی ندارد که «النکت الاعتقادیة» را هم تألیف وی بدانیم.
- ۲- ظاهراً در هیچ یک از نسخه‌های خطی «النکت الاعتقادیة» و قطعاً در هفت نسخهٔ موجود در کتابخانهٔ مرحوم آیه الله مرعشی (قدس سره) ذکر نشده که این اثر تألیف شیخ مفید است. بلکه بعکس، در نسخهٔ خطی شمارهٔ ۲۰۶ کتابخانهٔ آستان قدس رضوی، تصریح شده که تألیف فخر المحققین فرزند مرحوم علامهٔ حلی (رضوان الله علیهما) است و از آن با عنوان عقائد فخرالدین یاد شده است («فهرست کتابخانهٔ مرکزی آستان قدس رضوی» ج ۱، ص ۱۷۴، چ دوم).
- ۳- در هیچ یک از مجموعه‌های خطی کتابخانه، که این رساله ضمیمهٔ آنهاست، رسالهٔ دیگری از مفید نیست ولی در بعضی از آنها آثار فخرالمحققین و علامهٔ حلی به چشم می‌خورد.
- ۴- «النکت فی مقدمات الأصول» از لحاظ سبک و سیاق، مانند دیگر آثار شیخ مفید است و برخی مطالب مندرج در آن در دیگر آثار مفید آمده؛ ولی «النکت الاعتقادیة» این دو خصوصیت را فاقد است.
- ۵- در هیچ یک از نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه، این رساله عنوان «النکت الاعتقادیة» یا «النکت فی مقدمات الأصول» ندارد بلکه در برخی تعبیر «رسالهٔ

اصول دین» (مانند نسخه شماره ۶۶۳۷/۲) و در بعضی عنوان «کتاب الجویّیة» (مانند نسخه شماره ۴۹۶۱/۲) دیده می‌شود. افزون بر اینها هیچ یک از نسخه‌های موجود آن پیش از سده نهم کتابت نشده است.

نسخه‌هایی که از «النکت الاعتقادیة» در کتابخانه مرحوم آیت الله مرعشی قدس سرّه الشریف) ضمن مجموعه‌ای از رسائل، موجود است عبارتند از:

یک ● نسخه شماره ۵۱۴/۳

این مجموعه، در سالهای ۸۷۵ تا ۸۸۱ کتابت شده و در آن، رساله «سعیدیه» علامه حلّی قبل از «النکت الاعتقادیة» قرار دارد.

دو ● نسخه شماره ۶۸۵/۴

این مجموعه، در حدود سال ۹۱۰ کتابت شده و ضمن آن «ارشاد المسترشدين» فخرالمحققین و چند اثر کلامی ابن ابی جمهور آحسانی دیده می‌شود.

سه ● نسخه شماره ۱۱۲۶/۱

این مجموعه، در سال ۹۰۲ کتابت شده و خط مبارک شهید ثانی بر پشت برگ ۱۰۸ آن دیده می‌شود. «نقلیة» شهید اول و «معدن الجواهر» کراچکی از دیگر رساله‌های این مجموعه‌اند.

چهار ● نسخه شماره ۲۶۴۴/۳

این مجموعه، در سالهای ۱۲۷۹ - ۱۲۸۰ نوشته شده است.

پنج ● نسخه شماره ۴۹۶۱/۲

برخی از آثار این مجموعه به سال ۹۶۰ کتابت شده و «شرح باب حادی عشر» تألیف فاضل مقداد هم ضمن آن است. در این نسخه بر روی برگ اول، از «النکت الاعتقادیة» به عنوان «کتاب الجوابیة» یاد شده است.

شش ● نسخه شماره ۵۷۹۷/۳

این مجموعه در سال ۸۹۲ نوشته شده و در آن سندی علامه حلی و «الفخریة فی معرفة التیة» تألیف فخرالمحققین نیز وجود دارد.

هفت ● نسخه شماره ۶۶۳۷/۲

این مجموعه به سال ۱۲۵۹ کتابت شده، و در پایان «النکت الاعتقادیة» نوشته شده است: «تمت رساله اصول دین».

همانگونه که گفته شد، در هیچ کدام از این هفت نسخه، اثری از انتساب به شیخ مفید دیده نمی‌شود و در هیچ یک از آنها گفته نشده که تألیف شیخ مفید است، و نیز در هیچ کدام عنوان «النکت الاعتقادیة» یا «النکت فی مقدمات الأصول» بر آنها نهاده نشده است.

نکته دیگر اینکه مرحوم شیخ آقا بزرگ تهرانی (قدس سره) با اینکه در «ذریعه» (ج ۲۴، ص ۳۰۲) به پیروی از نجاشی، عنوان «النکت فی مقدمات الأصول» را برگزیده، ولی آن را بر «النکت الاعتقادیة» منطبق دانسته است؛ مع الوصف یادآور شده که در کتابخانه آستان قدس رضوی نسخه‌ای از آن موجود است که بر پشت آن نوشته شده است: «عقائد فخرالمحققین بن العلامة الحلی».

به هر حال، از آنجا که «النکت الاعتقادیة» بارها به نام شیخ مفید چاپ شده، کنگره شیخ مفید تصمیم گرفت - علاوه بر چاپ «النکت فی مقدمات الأصول» - آن را نیز ضمن سلسله مصنفات شیخ مفید منتشر کند، و دوست دیرینه و فاضل گرامی، جناب آقای حاج شیخ احمد عابدی آن را تصحیح کرد، بنده نیز در تصحیح آن اندکی همکاری کردم ولی چون اینجانب واسطه در اخذ و ایصال بودم در چاپ کنگره تنها نام بنده ذکر شده و نام ایشان به عنوان مصحح نیامده است. از این رو بر خود لازم دانستم برای ضایع نشدن حق ایشان در اینجا این نکته را متذکر شوم.

۲) المزار

در «فهرست کتابخانه» (ج ۲، ص ۱۰۰؛ ج ۳، ص ۱۴۱؛ ج ۹، ص ۹۵ و ص ۱۱۸؛ ج ۱۲، ص ۲۱۳ و ص ۲۶۱؛ ج ۱۳، ص ۱۳۷؛ ج ۲۰، ص ۱۶۹) هشت نسخه به شماره‌های ۴۹۰، ۹۵۰، ۳۳۱۴، ۳۳۴۲، ۴۶۴۲، ۴۶۷۵، ۴۹۳۸، ۷۸۱۱، به عنوان «مزار شیخ مفید» معرفی شده است؛ حال آنکه هیچ کدام از آنها مزار شیخ مفید نیست. منشأ اشتباه فهرست، سخن شیخ آقا بزرگ تهرانی است («ذریعه» ج ۲۰، ص ۳۲۵). وی اوصافی را برای مزار شیخ مفید ذکر فرموده که منطبق با این نسخه‌هاست. اشتباه ذریعه هم از اشتباه «کشف الحجب» کنتوری (ص ۵۰۲) ناشی شده است.

شیخ آقا بزرگ تهرانی، پس از ذکر اوصاف و مشخصات این کتاب، گوید: «این مزار با زیارت جامعه کبیره پایان می‌یابد». («ذریعه» ج ۲۰، ص ۳۲۵) ولی این مشخصات منطبق بر مزار شهید است نه مزار مفید؛ اگر چه نسخه چاپی مزار شهید (قم، مدرسه امام مهدی علیه السلام)، و تعدادی از نسخه‌های خطی آن در کتابخانه، فاقد زیارت جامعه کبیره در پایان آن است، ولی به نظر می‌رسد برخی کاتبان آن را در پایان کتاب افزوده‌اند نه اینکه جزو مزار شهید باشد.

به هر حال، در این هشت نسخه نه تنها اثری از انتساب به شیخ مفید مشاهده نمی‌شود

بلکه در برخی تصریح شده که مزار شهید اول است. مثلاً در نسخه شماره ۹۵۰، مرحوم آیت الله صفایی خوانساری (قدّس سره) نوشته‌اند: «هذا كتاب المزار للشيخ الأجل الشهيد محمد بن مكي العاملي، صاحب القواعد...».

نیز در شماره‌های ۷۸۱۱؛ ۳۳۴۲ و ۴۶۴۲ تصریح شده است که مزار شهید اول است. از میان این هشت نسخه، آغاز و انجام شماره‌های ۴۹۰؛ ۳۳۱۴؛ ۳۳۴۲؛ ۴۶۴۲ و ۴۶۷۵، با نسخه چاپی مزار شهید اول برابر است ولی در پایان نسخه‌های شماره ۹۵۰؛ ۴۹۳۸ و ۷۸۱۱ زیارت جامعه کبیره هم کتابت شده است.

اضافه می‌کنیم که شماره ۴۹۳۸ و ۷۸۱۱، فصل ۵، ۶ و ۷ باب دوم و نیز خاتمه باب دوم مزار شهید را فاقدند، یعنی تنها تا صفحه ۲۶۶ مزار چاپی شهید را دارا هستند.

وآخر دعویهم أن الحمد لله رب العالمین

فهرست

- ١٣ ..... (١) أجوبة المسائل السروية
- ٢١ ..... (٢) أجوبة المسائل الصاغانية
- ٢٧ ..... (٣) أجوبة المسائل العكبيرة
- ٣١ ..... (٤) أحكام النساء
- ٣٥ ..... (٥) الإرشاد في معرفة حجج الله على العباد
- ٣٩ ..... (٦) الإشراف في عامة فرائض الإسلام على مذاهب آل الرسول (عليهم السلام)
- ٤١ ..... (٧) الإفصاح في الإمامة
- ٤٩ ..... (٨) أقسام مولى في اللسان
- ٥٥ ..... (٩) الأمالي
- ٥٩ ..... (١٠) إيمان أبي طالب
- ٦١ ..... (١١) تحريم ذبائح أهل الكتاب
- ٦٣ ..... (١٢) تفضيل أمير المؤمنين (عليه السلام)
- ٦٧ ..... (١٣) جواب أهل الحائر
- ٧٣ ..... (١٤) خبر مارية القبطية

٧٧	.....	(١٥) شرح المنام
٨١	.....	(١٦) العدد والرؤية
٨٥	.....	(١٧) العویص فی الأحكام
٩١	.....	(١٨) الغيبة (١)
٩٥	.....	(١٩) الغيبة (٢)
٩٩	.....	(٢٠) الغيبة (٣)
١٠١	.....	(٢١) الغيبة (٤)
١٠٥	.....	(٢٢) الفصول العشرة في الغيبة
١٠٩	.....	(٢٣) الفصول المختارة من العيون والمحاسن
١١٣	.....	(٢٤) مسائل الجارودية
١١٧	.....	(٢٥) مساز الشیعة
١٢١	.....	(٢٦) المسح علی الرجلین
١٢٥	.....	(٢٧) معنی المولی
١٢٩	.....	(٢٨) المقنعة
١٣٣	.....	(٢٩) المهر
١٣٥	.....	(٣٠) میراث النبوی (صلی الله علیه وآله)
١٣٩	.....	(٣١) النص علی علی (علیه السلام) (١)
١٤٣	.....	(٣٢) النص علی علی (علیه السلام) (٢)

خاتمه

رد انتساب دو کتاب به شیخ مفید

١٤٥	.....	(١) النکت الاعتقادية
١٥١	.....	(٢) المزار

کتابخانه ملی
سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

قیمت ۲۵۰ ل